

LANDBOUW ROND OIRSBEEK OMSTREEKS 1800

Rond het midden van de 19e eeuw was de landbouwkundige beschrijving een geliefd genre onder economen die zich de bevordering van handel en industrie ten doel stelden. Alleen al in het Tijdschrift ter Bevordering van de Nijverheid verschenen er tussen 1834 en 1871 dertien met een totale omvang van 750 pagina's. Tussen 1979 en 1981 werden zij door G.H. Kocks en J.M.G. van der Poel heruitgegeven.¹ Vijf van de herdrukte beschrijvingen handelen over de provincie Groningen, geen enkele over Limburg. Aan de weinig voorlijke toestand van de Limburgse landbouw kan dit gebrek aan interesse niet worden geweten, want in het verslag van zijn landbouwkundig reisje door Westerwolde nam H.C. van Hall wel een deel van Drenthe ter vergelijking op. Zijn bevindingen werden in 1856 aangevuld door J. Boon in een korte schets van een ander deel van Drenthe. Ook voor andere landstreken met een wat achtergebleven landbouw toonde het hoofdbestuur van de Nederlandsche Maatschappij ter bevordering van Nijverheid belangstelling. In 1870 publiceerde zij in het Tijdschrift het verslag van Van Hall's bezoek aan de Meijerij van Den Bosch.² Daar behoorde het westelijk deel van de Peel toe. Wat hij daar aantrof, volstond om een beeld te schetsen van een achterstandssituatie. Het aansluitende, in Limburg gelegen oostelijk deel van de Peel heeft Van Hall niet meer bezocht. Dezelfde werkwijze werd gevolgd in het uitvoerige als zelfstandige publicatie in 1868 verschenen geschrift van W.J.D. van Iterson, Schets van de landhuishouding der Meijerij.³

In de omstreeks 1850 opgestelde rapporten over "Den zedelijken en materiëlen toestand der arbeidende bevolking ten plattelande" ontbreekt Limburg opnieuw.⁴ Ditmaal is waarschijnlijk geen toeval in het

¹ *Landbouwkundige beschrijvingen uit de negentiende eeuw*, (2 dln), Wageningen 1979-1981 (= Agronomisch-Historische Bijdragen, uitg. door de Vereniging voor Landbouwgeschiedenis, IX en X).

² Landbouwkundige beschrijvingen, o.c., deel I ad Ww en deel II ad D en MDB.

³ 's-Hertogenbosch 1868.

⁴ J.L. van Zanden, "*Den zedelijken en materiëlen toestand der arbeidende bevolking ten plattelande*". Een reeks rapporten uit 1851, Wageningen 1991 (= Agronomisch-Historische Bijdragen, uitg. door de Vereniging voor Landbouwgeschiedenis, XIV).

spel. Er waren in Limburg maar weinig landarbeiders. De meeste landbouwbedrijven waren te klein om een volwassen loonarbeider met een eigen gezin in dienst te nemen. Bovendien ging het gewoonlijk om gezinsbedrijven, waar men zich in de zeldzame gevallen dat de noodzakelijke aanvullende arbeidskracht niet door een vader, een broer of een paar zoons werd geleverd, verliet op een knechtje van jeugdige leeftijd dat van jaar tot jaar werd ingehuurd. Seizoenshulp tijdens de oogstmaanden die men in Noord-West-Frankrijk bijeen sprokkelde door het stilleggen tijdens de zomer van textielfabrieken en ondernemingen uit de voedingsmiddelensector,⁵ was in Limburg niet te krijgen, omdat de arbeidsmarkt er verstrengeld was met die in het Rijnland, waar op grote schaal heen werd getrokken om van april tot oktober het levensonderhoud te verdienen in de bouwnijverheid. Dus deden de Limburgers precies het omgekeerde van wat in Picardië gewoon was: zij stookten in de winter zelf stroop, maakten sigaren of sponnen en weefden linnen stoffen. De landarbeidersstand ontbrak niet alleen in Limburg; ook de vraag naar landarbeiders was gering. Er was geen reden aan deze provincie bijzondere aandacht te besteden in een enquête naar de toestand van de landarbeiders.

Ook de oudere landbouwkundige publicaties laten Limburg links liggen. Voor de literair hoogstaande publicaties van Arthur Young (1741-1820) uit het laatste kwart van de 18e eeuw is dit begrijpelijk. Young stelde zich ten doel de zeer intensieve Vlaamse landbouw in Engeland te propageren.⁶ De akkerbouw in de Haspengouw en op de Zuidlimburgse lössgronden vormde daar slechts een zwakke afspiegeling van. Met de befaamde Duitse landbouwkundige Johann Nepomuk von Schwercz (1759-1844) lag het anders. Deze grondlegger van de landbouwhogeschool te Stuttgart-Hohenheim was kort vóór 1800 in dienst getreden van graaf Clemens de Renesse in 's-Heerenelderden, aanvankelijk als huisleraar, sedert 1802 als bedrijfsleider op het grafelijke landbouwbedrijf. Zijn kennis van de landbouw werd al vroeg op zijn waarde geschat. In 1799 paraisseert hij als Jean Schwercz onder de leden van de Société d'Agriculture in het departement van de Nedermaas. Samen met zijn baas was hij de enige die zich agriculteur, landbouwer, durfde noemen. Enkele anderen noemden zich cultivateur, wat men misschien met de

⁵ G. Postel-Vinay, Les rapports entre industrie et agriculture en Picardie au XIXe siècle, in: G. Garnier et R. Hubscher, eds, *Entre faucilles et mortaux*, Lyon 1988, pag. 79-92.

⁶ Over Young zie: G.E. Fussell, *More old English farming books from Tull to the Board of Agriculture, 1731 to 1793*, London 1950, pag. 154-165.

term landuitbater – een grootgrondbezitter met aandacht voor het reilen en zeilen van zijn pachters – mag vertalen. De rest van de leden van de Landbouwmaatschappij vond zijn bezigheid in het vervullen van bestuurstakingen of het geven van onderwijs in natuur- en scheikunde. Dit laatste gold overigens alleen voor J.P. Minckelers.⁷

Tussen 1807 en 1811 publiceerde Schwerz een uitvoerige “Anleitung zur Kenntnis der belgischen Landwirtschaft”,⁸ waarin hij niet rept van wat hij in de omgeving van Maastricht moet hebben opgemerkt. Geen opmerking in het driedelig boek is herleidbaar tot ’s-Heerenelderden. Van de technische hoogstandjes uit Brabant en Vlaanderen is vaak wel duidelijk waar Schwerz ze had aangetroffen. Een paar jaar later liet hij Limburg weer links liggen. In de jaren 1816-1818 stelde Schwerz een onderzoek in naar de landbouw in de Pruisische Rijnprovincie.⁹ Zijn bevindingen vatte hij twintig jaar later samen in zijn “Beschreibung der Landwirtschaft in Westfalen und Rheinpreussen”.¹⁰ Het boek werd één van de belangrijkste bronnen voor de geschiedenis van de landbouw in het Rijnland in het begin van de 19e eeuw, ook al vatte Schwerz alleen de belangrijkste uitkomsten samen en bood hij weinig inzicht in lokale varianten. De vondst van de oorspronkelijke antwoorden op de door Schwerz ingestelde enquête en de publicatie van een deel daarvan voorzagen onlangs in deze leemten.¹¹ Overzicht noch basisdocumentatie bevatten mededelingen over de Limburgse landbouw.

Zagen de beschrijvers van landbouwkundige toestanden in de 19e eeuw Limburg dan geheel over het hoofd? Geenszins. Wij moeten de gegevens alleen elders zoeken. Een korte speurtocht leverde al de volgende resultaten op: in 1798 kreeg A.J. Dorsch, commissaris van het Directoire Exécutif van het Roerdepartement, evenals zijn collega’s uit de andere departementen opdracht een statistiek van zijn departement te vervaardigen. Het zou een lijvig boekwerk worden van ruim 500 pagina’s,¹² waarin ruim aandacht werd besteed aan de landbouw. Om inzicht

⁷ J.F.R. Philips, J.C.G.M. Jansen en Th.J.A.H. Claessens, *Geschiedenis van de landbouw in Limburg 1750-1914*, Assen 1964, pag. 49-50.

⁸ Drie delen, Halle 1807, 1808 en 1811.

⁹ W. Krings, J.N. Schwerz und die Agrarenquete von 1816/18 in den preussischen Rheinprovinzen, in: *Rheinische Vierteljahrsblätter*, 42 (1978), pag. 258-297.

¹⁰ Stuttgart 1836.

¹¹ G. Fischer und W. Herborn, hrsg., *Rheinische Landwirtschaft um 1820. Die Schwerze Agrarenquete im Regierungsbezirk Aachen*, Köln 1987 (= Beiträge zur rheinischen Volkskunde, Bd 2).

¹² A.J. Dorsch, *Statistique du departement de la Roër*, Cologne 1804. Op het moment van verschijnen van dit boek was Dorsch sous-prefect van het arrondissement Kleve.

te krijgen in de agrarische verhoudingen in zijn omvangrijk departement – het liep van Nijmegen tot bezuiden Bonn en omvatte behalve de Nederrijn en de Eifel ook delen van de huidige Nederlandse provincies Gelderland, Noord-Brabant en Limburg – zond de prefect een vragenlijst aan de kantonscommissarissen. De meestal beknopte antwoorden, waarover ik op korte termijn elders hoop te publiceren, kwamen in de eerste helft van de 19e eeuw in handen van Baron Van Scherpenseel-Heusch en bleven bewaard in het familiearchief op het kasteel Vlo-drop.¹³ Zij werden er onlangs teruggevonden.

De statistieken van de Franse departementen, gepubliceerd tussen 1801 en 1804, waren zeer ongelijk van kwaliteit. In 1805 besloot de Minister van Binnenlandse Zaken dat er nieuwe statistische overzichten – een term die destijds werd gebruikt voor wat wij heden ten dage topografische beschrijvingen zouden noemen – moesten komen. Parijs zou zelf zorg dragen voor de samenvatting van de gegevens in gemoderniseerde en uitgebreide vorm in een “statistique générale”. De prefecten kregen opdracht het basismateriaal aan te dragen. In tegenstelling tot enkele omliggende departementen die soms zelfs in gedrukte vorm complete departementale statistieken aanleverden,¹⁴ vlotten de werkzaamheden in het departement van de Nedermaas moeizaam. Er kwam een beschrijving van het arrondissement Roermond gereed,¹⁵ alsmede een paar rapporten over de staatkundige verhoudingen tijdens het Ancien Régime, de gezondheidszorg en de landbouw in het kanton Oirsbeek. Naar dit laatste document zal hier de aandacht uitgaan.

De beschrijving van de landbouw in Oirsbeek werd in 1974 gedeeltelijk aangetroffen in de Archives Nationales. Dank zij de inspanningen van Florence Clavaud kwam het document in 1991 in zijn geheel beschikbaar.¹⁶ Het ongedateerde, kennelijk uit 1805 stammende document is samengesteld door de vrederechter van het kanton Oirsbeek, M. Wulff, een vooraanstaand lid van de departementale Société d’Agriculture, die herhaaldelijk de prefect van het departement in landbouwaangelegen-

¹³ G.H.A. Venner, *Inventaris van het archief van de familie De Heusch, later Van Scherpenseel-Heusch 1386-1895*, Maastricht 1990, nr 1165.

¹⁴ D. de Weerdt, *Bibliographie retrospective des publications officielles de la Belgique 1794-1914*, Louvain/Paris 1963, pag. 16-35.

¹⁵ Statistique de l’arrondissement de Ruremonde (1808), uitg. door J.C.G.M. Jansen, in: *Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg* (S.S.E.G.L.), XV (1970), pag. 75-141.

¹⁶ Archives Nationales Paris, F 20-143, Brief van F. Clavaud, conservateur du Caran (Centre d’accueil et de recherche des Archives Nationales), d.d. 17.09.1991.

heden als adviseur ter zijde stond. Wulff was eigenaar van een groot landbouwbedrijf in Hoensbroek. De titel van zijn rapport luidde: "Mémoire sur l'état de l'agriculture dans le canton d'Oirsbeek pendant les années 12 et 13".¹⁷ Het verslag handelt derhalve over de toestand van de landbouw in de oogstjaren 1803-1804 en 1805-1806 in een gebied dat sedert 1802 de gemeenten Amstenrade, Bingelrade, Brunssum, Geleen, Hoensbroek, Jabeek, Merkelbeek, Nuth, Oirsbeek, Schinnen, Schinveld, Spaubeek, Vaesrade en Wijnandsrade omvatte.¹⁸

Wulff's beschrijving van de landbouw rond Oirsbeek is niet de enige over die regio. In de Publications de la Société Historique et Archéologique dans le duché de Limbourg van 1889 verscheen een opstel van Rijksarchivaris Jos Habets, gesigeneerd J.H., dat pretendeert een beschrijving te zijn van het dorp Oirsbeek in 1789.¹⁹ De inleiding van Habets tot deze dorpsbeschrijving is heel merkwaardig. Hij schrijft: "Onlangs trof ik in een register, waarin allerhand oud en nieuw stond aangekend, eenige bijzonderheden aan over het huiselyk leven van den bocrenstand in het land van Valkenburg, Oostenrysch gebied, op het einde der vorige eeuw [. . .]. De omstandigheid, dat deze aantekeningen betrekking hebben op een toestand, die juist in den loop van dit jaar een eeuw oud is geworden, heeft ons op het denkbeeld gebracht, om een en ander uit dit register over te nemen, en in een nieuw kleed te steken. Deze bijzonderheden werden in de maand september 1848, uit den mond van een achtbaren bewoner der gemeente Oirsbeek, die den 11 juli 1855 aldaar in den ouderdom van 82 jaar overleeden is, opgeteekend. Zijne mededeelingen bevatten korte opmerkingen over het huishouden zijner medeinwoners van dit dorp, hunne kleding, hunne voeding, woning, huisraad, veldarbeid, Kerk- en schoolgaan enz."

Men mag uit deze passage niet afleiden dat het hier gaat om een fake. Habets heeft het verhaal niet uit de duim gezogen om er op de wijze die 19e-eeuwse romanciers zo vertrouwd was, een historisch tintje aan te geven door te wijzen op een oud register. Daarvoor is de verwijzing naar de zegsman te concreet. Er overleed op 11 juli 1855 in het kleine, nauwelijks duizend inwoners tellende Oirsbeek maar één 82-jarige, te weten Laurens Josef Widdershoven. Hij moet de zegsman zijn geweest.

¹⁷ An XII begon op 24 september 1803, an XIII eindigde op 22 september 1805.

¹⁸ H. Hardenberg, *Inventaris van het archief van het departement van de Nedermaas en het arrondissement Roermond 1794-1814*, 's-Gravenhage 1946, pag. XLVIII-XLIX.

¹⁹ J.H., Een Valkenburgsch dorp in 1789, in: *Publications de la Société Historique et Archéologique dans le duché de Limbourg*, VI (1889), pag. 1-28.

Zijn opmerkingen moeten kritisch worden getoetst, omdat zij pas 50 jaar later werden gepubliceerd en niet eens in de oorspronkelijke vorm.

Het gaat te ver om met C.H.E. de Wit, die in 1974 een heruitgave van Habets' verhaal verzorgde,²⁰ de beschrijving van Oirsbeek te kleineren door er een familietraditie in te zien, waarin de zegsman als zoon van een grote pachter, die een tijdlang zelfs de 124 hectaren behorend tot de kasteelboerderij van Hoensbroek onder de ploeg had, verwijst naar legenden over de tijd dat de familie nog in goeden doen was en slechts een beeld schetst van de leefwereld van de maatschappelijke bovenlaag.²¹ Eerder is het tegendeel waar. Als Habets in werkelijkheid niet schreef over Oirsbeek, maar over de grootste pachter van Hoensbroek zouden wij een economische beschrijving van Wulff en een sociaal-historische retrospectieve van Habets bezitten, die ons over vrijwel dezelfde tijd en nagenoeg dezelfde gronden informeren.

Zo fraai past het waarschijnlijk allemaal niet in elkaar. De werkelijkheid is prozaïscher. Habets, die al op jeugdige leeftijd een grote historische belangstelling ontwikkelde, werkte in 1848 klaarblijkelijk aan een "Geschiedkundige schets over de parochie, de bank en de voormalige heerlijkheid Oirsbeek". Alleen het tweede deel van deze schets is bewaard gebleven. Het handelt over Doenrade.²² De landbouwkundige aantekeningen kunnen deel hebben uitgemaakt van het verloren eerste deel, dat waarschijnlijk over Oirsbeek zelf handelde.

Hoe het zij, er liggen twee visies voor over de landbouw in of rond Oirsbeek, handelend over bijna dezelfde jaren. Het één pretendeert een beeld te geven van de toestand kort vóór 1800, het ander is overduidelijk van vlak erna. De sociale positie van de auteur en de zegsman verschilde slechts weinig. Beiden behoorden tot de bovenlaag van de plattelandssamenleving, de een als eigenaar, de ander als zoon van een grote pachter. De bewerker, Habets, was als zoon van een dorpsonderwijzer redelijk vertrouwd met de lokale sociale stratificatie. De omstandigheid dat Habets er nauwgezet voor heeft gewaakt situaties te beschrijven die zich overduidelijk pas na de inval van de Fransen hadden kunnen voordoen, maakt een vergelijking wenselijk.

²⁰ J. Habets, *Oirsbeek een Valkenburgsch dorp*, ingeleid door C.H.E. de Wit, Oirsbeek 1974.

²¹ Inleiding van De Wit in Habets, o.c., pag. 12.

²² Rijksarchief Limburg (R.A.L.), Handschriftencollectie, nr 526.

De visie van Habets en Widdershoven

Habets opent zijn verhaal van Oirsbeek met een uitvoerige beschouwing over de hoge mate van autarkie van het laat 18e-eeuwse boerengezin. De dagelijks gedragen kleding was zeer eenvoudig en praktisch. Onderkleding werd vervaardigd uit zelf geteeld vlas en hennep dat in de wintermaanden in het eigen gezin werd gesponnen. Voor wat fijner goed werden wel lokale spinners en wevers ingeschakeld. Het bovengood was vervaardigd uit eenvoudige stoffen: linnen, katoen en tirteij, een half uit linnen, half uit wol bestaande textielsoort. Klompen vormden het dagelijks schoeisel!

Op zondag kwamen de luxe kledingstukken tevoorschijn. Daaronder waren ook kleren, vervaardigd uit wollen stoffen, zijde en kant. Aan de voeten droeg de welgestelde landman dan schoenen met zilveren gespen. Ook de minder draagkrachtigen hadden een zondagse garderobe, die zij overigens zelf verfdien.²³

Men at en dronk wat de boerderij gaf. Omdat weinig kon worden verkocht, at de boer er goed van.²⁴ Deze opmerking is zeer verrassend. Zij suggereert dat de beslotenheid van het dorp en de moeilijke toegang tot de markt welvaartsverhogend werkte. De Wit zag daarin een romantisering.²⁵ Wij zullen er uitvoeriger bij moeten stilstaan, want in een peasant-economy, waarin het in stand houden van het gezin primaire doelstelling was en winstmaximalisatie een ondergeschikte rol speelde,²⁶ past een dergelijk gedrag zeer wel. De peasant benut de opbrengsten van zijn werk allereerst om er zelf met zijn gezin van te leven, dan volgen de verplichte afdrachten aan landeigenaar, Kerk en overheid en pas daarna de afzet van overschotten op de markt.²⁷ De sociale verschillen manifesteerden zich pas op de laatste plaats in de voeding. Alleen producten die moesten worden aangekocht, zoals koffie en thee, bleven bij de mindere man buiten de deur of werden door hem alleen op zondag genoten. De algehele kwaliteit van de voeding werd er niet minder om. Zij was volgens Habets gevarieerd. Meelproducten (brood, pap) waren er in overvloed, alsmede een scala aan zuivelproducten (boter, kaas,

²³ Habets, o.c., pag. 4-7. Verwezen wordt naar de editie uit 1889.

²⁴ Habets, o.c., pag. 8.

²⁵ De Wit in Habets, o.c., pag. 12.

²⁶ S.H. Franklin, *The European peasantry. The final phase*, London 1969, pag. (17)-(18).

²⁷ J.L. van Zanden, *De economische ontwikkeling van de Nederlandse landbouw in de negentiende eeuw, 1800-1914*, Wageningen 1985, pag. 20.

melk, karnemelk) en groenten (kool, wortelen, pastenaken, bonen, erwten, zelden aardappelen – die werden inderdaad nog voornamelijk aan het vee vervoederd).²⁸ Alleen de vleesvoorziening was beperkt. Zij bestond hoofdzakelijk uit het vlees van een zelf geslacht varken, zodat een groot deel van het jaar alleen spek beschikbaar was. Rund- en schapevlees werden alleen op feestdagen gegeten. De drankvoorziening gaf geen problemen, omdat bier voor eigen gebruik niet bij het panhuis hoefde te worden gekocht.²⁹

De goed voorziene dis werd in een uiterst bescheiden entourage genoten. De tafelmanieren waren primitief. Soms was er nog een zware eikehouten tafel met kuiltjes, waaruit de kinderen aten. Het bestek was heel eenvoudig. Vorken kende men nauwelijks, al kwamen ze tegen het eind van de 18e eeuw hier en daar op het platteland in zwang.³⁰ Met de lepel schepten alle deelnemers aan de maaltijd hun voedsel uit de midden op tafel geplaatste pot. De tafelhygiëne liet te wensen over, ook bij meer welgestelden die voor boer en boerin een eigen bord bezaten, vaak van tin en lastig te reinigen.

Ook de huisvesting was primitief. De woning bezat geen bovenverdieping. Er was wel een kelder om levensmiddelen wat langer te kunnen bewaren. Verlichting werd verkregen door zelf uit vlas- en raapzaad getrokken olie in een olielamp te branden. Tot omstreeks 1840 – toen de lucifer werd geïntroduceerd – sloeg men het vuur uit staal en steen.³¹

De autarkische gezinsstructuur zette zich voort in een zeer gesloten dorpsleven. Voor zover de ontspanning niet in eigen huis kon worden gevonden, stond zij in dienst van het onderhouden van contacten met dorpsgenoten. Alleen met de kermissen werden vrienden en verwanten van buiten het dorp ontvangen. In de door het dorp georganiseerde activiteiten speelde de kennismaking van huwbare jongens en meisjes een bijzondere rol. Er waren diverse gelegenheden om binnen het dorp een levenspartner te vinden, maar zeer weinig mogelijkheden om de vleugels naar buiten uit te slaan.³²

De communicatiemogelijkheden waren zeer gering. De marskramer was de enige bron voor nieuws. De post moest komen van het kantoor van Thurn und Taxis te Sittard. “De kennis van den boer reikte door-

²⁸ Philips, Jansen en Claessens, o.c., pag. 65.

²⁹ Habets, o.c., pag. 8.

³⁰ H. van Kolbergen, *Materiële cultuur, kleding en bedrijfsgereedschap*, Zutphen 1988, pag. 37-39.

³¹ Habets, o.c., pag. 9-11.

³² Habets, o.c., pag. 12-13.

gaans niet verder dan den gezichtseinder van zijn dorp; wat daar buiten lag bleef hem in den regel vreemd. Van daar dat hij zich, te midden zijner familie, vrienden en huisgenooten gelukkig bevond, en zich over den loop van het ondermaansche weinig bekommerde”.³³

Dit alles had volgens Habets en Widdershoven gevolgen voor de modernisering van de landbouw. Die was volledig gericht op de akkerbouwproductie. Weilanden waren er heel weinig. Zij konden – zo meende men – alleen in de dalen worden aangelegd. Het rotatiestelsel was kort en zeer eenvoudig. Habets’ informant maakt gewag van een driejarig stelsel, maar omdat hij naar algemeen Zuidlimburgs gebruik de braak buiten de rotatie hield,³⁴ had hij waarschijnlijk een vierjarig stelsel op het oog. Dadelijk na de bemesting teelde de boer tarwe of gerst, het tweede jaar was de rogge aan de beurt, het derde jaar kwamen de peulvruchten, de zomergranen en enkele handelsgewassen, waarvan hennep, vlas en raapzaad expliciet worden vermeld. Het vierde jaar volgde dan de braak, maar omdat uitdrukkelijk wordt gezegd dat van een bedrijf van 70 bunder (iets minder dan 60 hectaren) slechts 10 à 13 bunder braak lagen, dat wil zeggen 14 à 19%, moet er in dat jaar enige ruimte zijn gevonden voor de teelt van voedergewassen. Daarnaast kwam enige tuinbouw voor; de welgestelde boeren hadden een hopenplant, wanneer zij zelf hun bier brouwden.³⁵

De zeer compacte informatie die ons hier wordt verstrekt over de landbouwstructuur stemt tamelijk nauwkeurig overeen met de uitkomsten van de landbouwtelling van 1796, die overigens als gevolg van de daarbij gehanteerde kantonale indeling niet helemaal vergelijkbaar is met gegevens die slechts op een dorp betrekking hebben.³⁶ Niettemin zijn de overeenkomsten treffend. Zo valt op dat het areaal weiland in het kanton Valkenburg, dat vlak aan Oirsbeek grensde, uitzonderlijk laag was. Het omvatte er slechts 17,5% van de in cultuur gebrachte gronden tegen bijna 30% in heel het Zuidlimburgse lössgebied en de bodemkundig vergelijkbare Haspengouw. Voorts is opmerkelijk dat de omvang van de graanteelt en de verdeling over de graansoorten, vermeld door Habets, tamelijk goed met de werkelijkheid overeenstemmen. Wanneer wij aannemen dat de teelten in het derde jaar van het rotatiestelsel min

³³ Habets, o.c., pag. 14.

³⁴ Braak wordt in de statistische overzichten uit 1796 slechts zelden vermeld. Cfr. Philips, Jansen en Claessens, o.c., pag. 56-57.

³⁵ Habets, o.c., pag. 15-16.

³⁶ Philips, Jansen en Claessens, o.c., pag. 56-57. Bron: R.A.L., Frans Archief (F.A.) 2511, Grondgebruik in 18 kantons in 1796.

of meer gelijkelijk waren verdeeld over peulvruchten, zomergranen en handelsgewassen, zou 58 à 59% van het akkerland met granen beteeld zijn geweest. In feite was het 64%. Het verschil kan worden verklaard doordat Widdershoven de boekweit over het hoofd zag of als een braakgewas beschouwde. De laatste mogelijkheid heeft de voorkeur omdat dit gewas in Zuid-Limburg vrij algemeen in de braak werd geteeld.³⁷ Veel belangrijker is nog dat de verdeling tussen tarwe en gerst enerzijds en rogge anderzijds nagenoeg juist is. Beide clusters omvatten volgens de telling van 1796 in de omgeving van Oirsbeek 21 à 23% van het akkerareaal; inclusief het menggraan worden deze percentages 23 à 24%. Dat stemt niet alleen in hoge mate overeen met de opgave van 25% van Widdershoven, het geeft ook een opmerkelijk nauwkeurig beeld van de vrijwel gelijke verdeling tussen tarwe en gerst enerzijds en rogge anderzijds. Dit was een verschijnsel dat uitsluitend voorkwam op de Zuidlimburgse löss, in het bijzonder in het kanton Valkenburg. In alle andere akkerbouwgebieden van Nederlands en Belgisch Limburg beheerste de rogge de wintervoor. Even opmerkelijk is dat Widdershoven en in zijn voetspoor Habets heel precies weten te melden dat de haverteelt slechts een beperkt deel (50%) van de tarwe- en roggeteelt besloeg. Zoiets was alleen in Valkenburg en omgeving het geval. In het Zuidlimburgse lössgebied als geheel was de verhouding tarwe-haver 1:1; elders in het departement overwoog de haver sterk ten opzichte van de tarwe. Tenslotte zij er op gewezen dat het bodembeslag van peulvruchten en handelsgewassen in het kanton Valkenburg zeer hoog was. Alleen daar vormden haver, peulvruchten en handelsgewassen min of meer elkaars spiegelbeeld.³⁸

Het is buitengewoon opmerkelijk dat Widdershoven zich de eigenaardigheden van de akkerbouw uit het einde van de 18e eeuw nog zo goed herinnerde en daarvan een bijna correct schema wist te bieden. Het verhoogt de betrouwbaarheid van zijn uitspraken zeker. Mogelijk geldt dit ook voor een paar – deels kritische – opmerkingen omtrent de landbouwstructuur die hij maakt.

Widdershoven uit zich kritisch over de heffing der tienden, destijds in Zuid-Limburg vrij algemeen in zwang. In Oirsbeek werden zij geheven door de Norbertinessen van St. Gerlach bij Valkenburg. De tienden werden verpacht. De tiendpachter haalde jaarlijks de elfde schoof van

³⁷ H. Hillegers, Heerdgang in de Euregio, manuscript in druk, hoofdstuk 12.

³⁸ Habets, o.c., pag. 15-16 werd hier vergeleken met de statistieken uit 1798, gepubliceerd in Philips, Jansen en Claessens, o.c., pag. 56-57.

het veld, zodat de heffing 9% bedroeg. Het systeem van verpachting van de tienden had volgens Widdershoven tot gevolg dat de landerijen van de tiendgaarders er prachtig bij lagen, terwijl de overige boeren kampten met een gebrek aan mest, omdat het verbruik van akkergewassen als veevoeder door de tiendheffing zou zijn teruggedrongen.³⁹ Widdershoven en Habets weten het hoge percentage braakland op grote hoeves aan de heffing van tienden. In tegenstelling tot de zakelijke mededelingen omtrent omvang en hoogte van de tiendrechten, die alle correct zijn, lijkt de interpretatie gezocht. Met 14-19% was de braak op een hoeve van ongeveer 55 hectaren inderdaad groot vergeleken met de 12% op de Gasthuishoeve in Bemelen en de 7% op de hoeve Louwberg bij Maastricht, beide bedrijven van 10 à 15 hectaren.⁴⁰ De oorzaak daarvan ligt echter veeleer in de lage veebezetting op grote bedrijven. Die lag op bedrijven tussen 40 en 60 hectaren gewoonlijk bij 0,5 grootvee-eenheden (GVE) per hectare, terwijl zij op bedrijven tussen 6 en 18 hectaren steeds 0,95 GVE was, meer dan de helft hoger.⁴¹ Voor het kasteelbedrijf te Hoensbroek van 105 hectaren dient het aantal GVE zelfs op 0,5 per hectare te worden gesteld. De lage veebezetting had uiteraard tot gevolg dat er een kleine 50% minder mest beschikbaar was, zodat het percentage braakland op grote bedrijven zo'n 75% hoger moest liggen dan op middelgrote bedrijven van 10 à 15 hectaren. Ruim 90% van het verschil in de omvang van de braak tussen grote en middelgrote bedrijven kan worden verklaard uit het geringe veebestand op grote hoeves. Op het fiscale aspect hoeft geen beroep te worden gedaan. Widdershoven's opmerkingen resoneren wellicht de aversie tegen grondlasten bij Limburgse grondeigenaren en pachters uit het midden van de 19e eeuw, toen de afdrachten aan de fiscus tot veel verzet leidden vanwege de ongunstige verhoudingen tussen transactiekosten en markt-bare productie op landbouwbedrijven.⁴² De klacht van personen met agrarische belangen over de Franse en later ook de Nederlandse belastingstelsels met hun nadruk op grondbelasting en personele belasting werd gehoord in alle gewesten met sporen van een peasant-economy, waarbij zowel bij de interne bedrijfsvoering als bij afdrachten aan der-

³⁹ Habets, o.c., pag. 16.

⁴⁰ J.C.G.M. Jansen, Landbouw rond Maastricht, in: *S.S.E.G.L.*, XIII (1968), pag. 46; H.O.J.M. Bauduin en J.C.G.M. Jansen, Aspecten van de Limburgse landbouwgeschiedenis, in: *S.S.E.G.L.*, XIV (1969), pag. 78.

⁴¹ Philips, Jansen en Claessens, o.c., pag. 32.

⁴² A.F. Manning, Reacties op de scheiding in Nederlands Limburg, in: *Eenheid en Scheiding van de beide Limburgen*, Leeuwarden 1989, pag. 177-178.

den de financiële balans bij voorkeur in evenwicht werd gehouden door transacties in natura. Dit impliceerde dat de relatie tussen akkerbouw en veeteelt werd bepaald door het intermediaire verbruik van primaire producten, dat de gezinshuishouding op autarkie was gericht en dat pachten bij voorkeur in natura werden voldaan.

Widdershoven en Habets waren bewonderaars van een dergelijk economisch stelsel. Sporen ervan troffen wij al aan.⁴³ Direct aansluitend aan hun opmerkingen over de tiendheffing kwamen zij erop terug. Zonder een zweem van kritiek schetsten zij een beeld van het Limburgse pachtstelsel, bekend onder de naam halfwinning, waarbij grondeigenaar en exploitant de opbrengst van de akkers, beteeld met harde vruchten, tarwe, rogge, gerst, bonen, haver en boekweit, deelden en voor de weilanden, boomgaarden, beemden en bedrijfsgebouwen een bescheiden geldpacht betaalden.⁴⁴ Zo'n pachtstelsel past in een economie waarin transacties in geldbedragen worden vermeden, omdat partijen ervan overtuigd waren dat het risico van scherp fluctuerende marktprijzen diende te worden gedeeld en er naar streefden – wat de risico's van natuur of markt ook aan ongewissheden boden – in ieder geval geen hongerdood te hoeven sterven. Die doelstellingen werden bereikt wanneer omvangrijke betalingen voor het overgrote deel in natura werden verricht volgens een verdeelsleutel, waarbij ook in slechte jaren de bewerker voldoende levensmiddelen over hield en liefst ook nog zo veel tijd dat hij zelf kon voorzien in de overige essentiële levensbehoeften.

In zo'n stelsel pasten grondlasten in de vorm van tienden eigenlijk beter dan een in geld te voldoende grondbelasting. Ook vanuit dit perspectief bevreedt de kritiek op de tiendheffing, of het moest zijn dat Widdershoven vooral tot uitdrukking wil brengen geschokt te zijn door de wijze, waarop de tiendpachters zich ten koste van de overige dorpsbewoners verrijkten, een aspect waarop hij nadrukkelijk wijst. Ook kan het zijn dat hij zich in 1848 realiseerde dat de grondbelasting in de Franse tijd merkkelijk voordeliger uitkwam dan de tiendheffing. Wulff becijferde in het hierna nog te bespreken document dat tussen 1801 en 1805 aan grondbelasting slechts 4 à 4,25% van de bruto-opbrengst van geproduceerde harde vruchten werd betaald. Dit komt bijna neer op een halvering van de belastingdruk ten opzichte van het Ancien Régime, want de

⁴³ Zie hiervoor pag. 7-9 en Habets, o.c., pag. 8-14.

⁴⁴ Habets, o.c., pag. 16-17; Jansen, o.c., pag. 21-26.

overige belastingen vroegen slechts 1% van de opbrengst van de harde vruchten.⁴⁵

De landbouwstructuur, gebaseerd op akkerbouw en een autarkische huishouding, had tot gevolg dat slechts weinig aandacht werd besteed aan de veeteelt. Widdershoven's vader hield op de kasteelhoeve in Hoensbroek "een zeker getal" paarden en koeien naar gelang de uitgestrektheid van de hoeve. Het kwam op zijn 105 hectaren groot bedrijf uit op 17 à 18 paarden, een per 6 hectaren.⁴⁶ Het rundveebestand noemt hij niet. Uit andere bronnen weten wij dat op dit soort bedrijven het aantal koeien slechts weinig groter was dan het getal paarden, dat bij een honderdtal hectaren inderdaad 16 à 18 bedroeg. Nu blijkt dat het bestand aan paarden in Hoensbroek precies overeenkwam met het in een contemporaine tabel vermelde aantal, mogen wij aannemen dat dit met de rundveestapel precies zo was, zodat een aantal van 18 à 20 koeien aannemelijk is.⁴⁷ Zoals eerder opgemerkt, leidt zulks tot een GVE-bestand van 0,5 per hectare, precies de helft van dat op kleine bedrijven. De netto-opbrengst van de teelt van paarden en rundvee was gering. De paarden leverden voornamelijk trekkracht; zij vormden in hoofdzaak een kostenfactor. De opbrengst van de akkers, beteeld met haver en paardebonen, die tezamen zo'n 10% van het bedrijfsareaal besloegen, werd voor een groot deel aan de paarden opgevoerd. De opbrengst van de paar veulens die konden worden verkocht, compenseerde deze kosten bij lange na niet. Ook de rundveeteelt droeg maar in geringe mate bij aan het bedrijfsresultaat. Uit de melk van de koeien werd voor eigen gebruik wat kaas vervaardigd. De boter werd verkocht. Bovendien konden ieder jaar een paar koeien en kalveren bij de slager of op de markt worden afgezet. Wulff raamde de bruto-inkomsten uit de teelt van grootvee op een 10% van de bedrijfsinkomsten. Wanneer daar het verlies op de paarden van wordt afgetrokken, voor zover die voortsproot uit het beslag op de akkerbouwgronden, resteert een saldo van hooguit 4 à 5% van de totale inkomsten van het bedrijf.⁴⁸ Op zich is dit waarschijnlijk nog gunstig. De berekeningen van Peter Priester omtrent de bedrijfsuitkomsten in het 19e-eeuwse Groningen – een andere in graan-

⁴⁵ M. Wulff, *Mémoire sur l'état de l'agriculture dans le canton d'Oirsbeek pendant les années 12 et 13*, ad artikel 12 en 13.

⁴⁶ Habets, o.c., pag. 17.

⁴⁷ R.A.L., F.A. 2578, Rapport betreffende de productiviteit in het departement van de Nedermaas, d.d. 22 mei 1811. De tabel is gepubliceerd in Philips, Jansen en Claesens, o.c., pag. 32.

⁴⁸ Berekeningen op basis van Wulff, o.c., artikel 13.

teelt gespecialiseerde regio – wijzen uit dat de opbrengsten van de rundveeteelt en de kosten van de paarden er nagenoeg in evenwicht waren.⁴⁹ Het mag onder deze omstandigheden niet verwonderen dat Widdershoven en Habets maar weinig aandacht aan de veeteelt besteden. Alleen een paar secundaire problemen worden aan de orde gesteld. Zo vermelden zij de verkoop van de bescheiden overschotten van boter en kaas op de markten van Aken, Sittard en Aubel of aan rondreizende opkopers. Ook laten zij weten dat de boeren in Zuid-Limburg de kosten van de veeteelt probeerden te drukken door in het weiland boomgaarden aan te leggen. Die boventeelt had wel tot gevolg dat er altijd een tekort aan gras was, maar hij leverde wel een flinke hoeveelheid appelen en peren op, waarvan de beste kwaliteiten door personen uit de Kempen werden aangekocht en de rest diende voor de fabricage van cider, azijn en stroop.⁵⁰

Meer aandacht besteden Widdershoven en Habets aan de teelt van varkens en schapen. De becijferingen van Wulff wijzen uit dat alleen al uit de varkensteelt net zoveel of meer netto-inkomsten kwamen als uit de hele grootveehouderij.⁵¹ Zowel bij varkens als schapen gaat het in Oirsbeek om een omvangrijke activiteit. Beide diersoorten worden communaal geëxploiteerd: de heerdgang stond in voor hun voeding. Dagelijks trokken nog zo'n dertig schaapskudden de hei in. Het aantal liep in de vijftig jaar tussen 1798 en 1848 met 90% terug, omdat het spinnen en weven voor eigen gebruik ophield. De varkens liepen onder leiding van "een waakzamen varkensjongen langs wegen en stegen, overal etende, vroetende waar iets te vinden was". Na de oogst trof men de varkens op het stoppeland en wanneer in het najaar de eikels rijp waren, trof men varkenskudden in de bossen.⁵² Het voortbestaan van Flurzwang met het bijbehorende stoppelrecht in Oirsbeek en Hoensbroek tot het einde van de 18e eeuw waarvan hier gewag wordt gemaakt, wekt evenveel verbazing als de vermeende continuering van het eikelrecht. Beide gebruiken waren in het land van Herve en soms zelfs in de verre omgeving daarvan aan het einde van de 15e eeuw al in vergaande mate verdrongen en in de

⁴⁹ P. Priester, *De economische ontwikkeling van de landbouw in Groningen 1800-1910. Een kwalitatieve en kwantitatieve analyse*, Wageningen 1991, pag. 420-460.

⁵⁰ Habets, o.c., pag. 18-19.

⁵¹ Wulff, o.c., artikel 13.

⁵² Habets, o.c., pag. 17.

loop van de 17e eeuw verdwenen.⁵³ Het lijkt uitgesloten dat Widdershoven en Habets nog refereerden aan een fenomeen uit vroeger tijden. Daarvoor was de tijdsafstand te groot. Veeleer moet worden verondersteld dat Widdershoven inderdaad nog sporen had gekend van een communale varkenshouderij. In Oirsbeek en directe omgeving hebben wellicht de oude toestanden langer voortgeleefd dan in de veel eerder gemoderniseerde verdere omtrek.

Hun opmerkingen over de varkensteelt passen in het beeld van het op autarkie gerichte gezinsbedrijf dat zij ook elders in hun verhaal schetsen. Daarin past ook de relatief geringe rol van de geldeconomie, waarover zij herhaaldelijk reppen en de zeer beperkte mate van prolaterisering,⁵⁴ waarover De Wit zich zo verwonderde.⁵⁵ Als oorzaak van deze vorm van economische en sociale achterlijkheid noemt Habets het verkeers-geografische isolement van Oirsbeek. Het manifesteerde zich op drie niveau's: allereerst stelde de dichtbijgelegen stedelijke markt van Maastricht in het laatste kwart van de 18e eeuw weinig voor, iets wat in recent onderzoek is bevestigd.⁵⁶ Voorts blokkeerden overal aanwezige tollinies in dit staatkundig versnipperd gebied het handelsverkeer en tenslotte is er de abominabele toestand van de wegen.⁵⁷ Een grote doorgaande weg was er in de verre omtrek van Oirsbeek niet te bespeuren. De dichtstbij liggende hoofdweg, die tussen Maastricht en Beek, was onverhard en een flink deel van het jaar onbegaanbaar; de iets verderop gelegen grote weg van Maastricht via Valkenburg naar Aken was een weg, bedekt met steenslag die zich in zeer slechte staat bevond.⁵⁸ De buurtwegen van Hoensbroek en Oirsbeek liepen door moerassig terrein en waren deels drie vierde deel van het jaar drassig. Zij waren veelal te smal om twee karren te laten passeren. Het beste wat men ervan wist te

⁵³ J.C.G.M. Jansen, *Heren en boeren in Limburg 1150-1800*, in: *S.S.E.G.L.*, XXVII (1982), pag. 7; J.C.G.M. Jansen en W. van de Westeringh, *Dat ging over zijn hout*, in: *S.S.E.G.L.*, XXVIII (1983), pag. 36-40.

⁵⁴ Cfr. P. Servais, "Kapitalisme" op het platteland: drie case-studies uit de 18e eeuw in de streek van Verviers, in: *S.S.E.G.L.*, XXVIII (1983), pag. 1-18.

⁵⁵ De Wit in Habets, o.c., pag. 12-13.

⁵⁶ J.C.G.M. Jansen, *De relaties tussen stad en platteland rond Maastricht in de 18e en in het begin van de 19e eeuw*, in: *Economisch en sociaal-historisch Jaarboek*, 68 (1975), pag. 79-80; Dez., *Jews and economic innovation in South-Limburg 1690-1820*, in: *Studies on the History of Dutch Jewry*, V (1988), pag. IX-X.

⁵⁷ Habets, o.c., pag. 18-19.

⁵⁸ Algemeen Rijksarchief (A.R.A.), Archief van het Ministerie van Oorlog, Archief van de Kwartiermeester-Generaal en de generale staf 220-223, *Itinéraire des raetes et principaux chemins qui traversent le Département de la Meuse Inférieure . . . 1815*.

zeggen, was dat zij bijna het hele jaar begaanbaar waren,⁵⁹ al keerde de reiziger ook beslijkt huiswaarts.⁶⁰ Door de nadruk te leggen op het geografisch isolement haakt Habets aan bij verklaringen van Labrousse en Lefebvre over de oorzaken van de Franse Revolutie.⁶¹ Daar wordt de opdeling van Frankrijk in van elkaar gescheiden economieën mede verantwoordelijk gesteld voor de crisis van de jaren tachtig van de 18e eeuw en het verzet tegen de politieke en maatschappelijke structuren. Hier gaat het alleen om het verklaren van achterlijkheid.

De pluimveeteelt was gedifferentieerd, maar van zeer gering economisch belang. De eenden en ganzen werden jaarlijks geplukt voor de beddeveren; de kalkoenen dienden tot niets; de kippen leverden eieren en kuikens, waarvan een deel werd verkocht. De opbrengst vertegenwoordigde een half procent van de bedrijfsinkomsten. Aan dit deel van de veestapel werd hoegenaamd geen aandacht besteed. De dieren scharrelden wat rond op de mesthoop.⁶²

Anders was het gesteld met de bijenteelt. Op het einde van de 18e eeuw was men ervan overtuigd dat “de bijen de vruchtbaarheid der planten bevorderden doordat zij de bevruchtende stof van de eene plant naar de andere droegen”,⁶³ een opinie die in het midden van de 19e eeuw door niemand meer werd gedeeld. Het nut van de bijen voor de zo zeer verheerlijkte akkerbouw stimuleerde de aandacht. Er waren destijds – naar het zeggen van Widdershoven – veertig tot vijftig bijenhallen in Oirschbeeck met 500 à 600 zwermen. Jaarlijks sleepte men de volkeren naar de bloeiende Brunssumer- en de Mechelse heide. De honing leverde een mooie bijverdienste op.⁶⁴

In het voetspoor van Widdershoven schetste Habets de plattelandseconomie als een in economisch opzicht op autarkie gericht akkerbouwbedrijf en in sociaal opzicht als een geïsoleerde communale peasant-economy waarin het gezinsbedrijf domineerde. Hun verhaal vormde een

⁵⁹ A.R.A., Archief van het Ministerie van Oorlog, Archief van de Kwartiermeester-Generaal en de generale staf 220-223. Chemins conduirant aux plus prochains endroits environnaux, 1815.

⁶⁰ Habets, o.c., pag. 15-16.

⁶¹ G. Lefebvre, *La grande peur de 1789*, Paris 1932, pag. 39-53; E. Labrousse, *La crise de l'économie française à la fin de l'Ancien Régime et au début de la Revolution*, Paris 1944, pag. 618-628; Cfr. D. Weir, Les crises économiques et les origines de la Revolution française, in: *Annales: Economies, Sociétés, Civilisations*, 46 (1991), pag. 932-934.

⁶² Habets, o.c., pag. 17; Wulff, o.c., artikel 13.

⁶³ Habets, o.c., pag. 18.

⁶⁴ Habets, o.c., pag. 18.

samenhangend geheel, waarvan een aantal elementen door andere onafhankelijke bronnen werd bevestigd, maar dat niettemin vragen blijft oproepen. Een deel ervan kan worden opgelost door een nadere beschouwing van de *Mémoire* van vrederechter Wulff.

Wulff's Mémoire sur l'état de l'agriculture dans le canton d'Oirsbeek pendant les années 12 et 13

Wulff's verhaal gaat over een periode van twee jaar, anderhalf decennium na het tijdvak, waarover Widdershoven ons met zijn herinneringen informeerde. De aard van de bron, een schets van de toestand in een korte periode, leidde tot aanzienlijke accentverschillen. Bij Wulff staan conjunctuurbewegingen op de voorgrond. Hij geeft een bedrijfseconomische schets en wijdt slechts incidenteel aandacht aan de structuur van de samenleving. Bij Widdershoven was het precies andersom.

Wulff kreeg van de prefect van het departement achttien vragen te beantwoorden. Hij heeft zijn antwoord ingedeeld in een gelijk aantal artikelen. De eerste drie geven een beschrijving van het kanton. Het omvatte veertien gemeenten met ongeveer 11.000 inwoners, die leefden van de opbrengst van een even groot aantal bunders cultuurland. Per inwoner waren derhalve 80,3 aren cultuurland beschikbaar, een cijfer dat ondanks de aperte globalisering juist kan zijn. In 1798 werd vastgesteld dat in het Zuidlimburgse lössgebied per inwoner 0,77 hectare cultuurgrond beschikbaar was.⁶⁵

85% van het cultuurareaal bestond volgens Wulff uit bouwland, de rest uit weiland. Ook dit cijfer correspondeert aardig met wat ons uit 1798 bekend is van de aanpalende kantons Valkenburg en Meerssen, waar respectievelijk 15,8 en 15,2% weiland werd genoteerd,⁶⁶ althans na aftrek van de geringe hoeveelheid bossen die door Wulff niet tot de in cultuur gebrachte landerijen werden gerekend.

Wulff had veel waardering voor de kwaliteit van de landbouwgronden rond Oirsbeek. Hij leidde haar af uit de bodemkundige omstandigheden. 11% van het akkerland was zuivere klei-achtige lössgrond en dus goed. 76% was zavel, een mengsel van klei en zand, en van matige kwa-

⁶⁵ Berekend op basis van R.A.L., F.A. 2511, Grondgebruik in 18 kantons in 1796.

⁶⁶ Philips, Jansen en Claessens, o.c., pag. 56-57.

liteit. De rest was zandgrond. Die bracht in droge jaren hoegenaamd niets op en was derhalve slecht.⁶⁷ Dit beeld is nogal optimistisch. In 1798 had men in alle kantons van het departement minstens een derde deel van de cultuurgrond tot de slechte gronden gerekend. Motieven waren toen niet vermeld. Alle weiland was volgens Wulff van matige kwaliteit, omdat de weiden nooit werden bemest.

De bevolking leefde vrijwel geheel van de landbouw, al was er wat nijverheid en handel om in lokale behoeften te voorzien. Ook woonden er enige wevers, die weinig werk hadden, veelal bedelden, ondervoed, ongezond, zwak en lui waren en de heffe des volks uitmaakten. Mede als gevolg van deze verstarring van de werkgelegenheidsstructuur kende het bevolkingsverloop in het kanton Oirsbeek opmerkelijk weinig fluctuaties. In 1796 hadden de veertien dorpen 11.046 inwoners, in 1817 11.188,⁶⁸ een toename van 1% in ruim twintig jaar.

De zeer geringe groei van het kanton kwam vrijwel geheel voor rekening van de in de periferie van het kanton gelegen gemeente Geleen. De in het centrum van het kanton gelegen gemeenten Oirsbeek, Amstenrade, Bingelrade, Jabeek, Hoensbroek, Wijnandsrade, Schinveld en Brunssum – de enige gemeenten in het kanton waarvan tussen 1796 en 1817 vijf tellingen bewaard bleven – hadden te kampen met een bevolkingsdaling van 5.170 naar 4.836 inwoners. De daling voltrok zich geheel na 1806. Een soortgelijke stagnatie van het bevolkingsverloop werd ook opgemerkt in andere dorpen ten noorden van de lijn Meerssen-Valkenburg-Heerlen, voor zover zij niet langs de Maas waren gelegen. De rivierdorpen van Grevenbicht tot Eijsden en het heuvelland van zuidelijk Zuid-Limburg kenden daarentegen een groei van hun inwonertal van globaal 14% in 21 jaar.⁶⁹ Gewoonlijk bleef de groei er beperkt tot de jaren 1796-1809, waarna ook hier een daling inzette. Enige samenhang tussen de bevolkingsstagnatie in de beginjaren van het Franse bestuur en de door Wulff rond Oirsbeek gesignaleerde problemen in de textielnijverheid laat zich vermoeden. Het verdwijnen van de landarbeidersklasse als gevolg van heel teleurstellende uitkomsten van het landbouwbedrijf sedert 1790-1795 noemt hij evenwel als belangrijkste oorzaak.⁷⁰

⁶⁷ Wulff, o.c., artikel 1 en 3.

⁶⁸ J.F.R. Philips, *Limburgse bevolkingscijfers uit de eerste helft van de 19e eeuw*, in: *S.S.E.G.L.*, VIII (1963), pag. 132. Philips schrijft de telling van 1817 ten onrechte aan het jaar 1815 toe.

⁶⁹ Philips, o.c., pag. 130-133.

⁷⁰ Wulff, o.c., artikel 4.

Technisch stond de Oirsbeekse landbouw niet op hoog peil. Er waren geen bijzondere landbouwwerktuigen. Zoals ook in het hele Rijnland het geval was,⁷¹ gebruikten de boeren in de omgeving van Oirsbeek een eenvoudige ploeg die op onderdelen was aangepast aan de behoeften van de streek. Zo hadden de ploegen hier twee staarten, zodat de ploeger beide handen kon gebruiken om in de zware bodem het geheel in evenwicht en op diepte te houden. Om te voorkomen dat de modder zich eraan vasthechtte, was het ploegwielje vervangen door een rad zonder velg. Soortgelijke aanpassingen hadden de boerenkarren ondergaan. Om op de lemige holle wegen schade aan de kar te voorkomen, waren zij sterk verzwaard, ook al had dat tot gevolg dat er gaten ontstonden in de wegen en de trekkracht van de paarden niet optimaal kon worden benut.⁷² De innovaties hadden tot doel gehad het nut van het landbouwgereedschap te verbeteren; verlaging van kosten en vermindering van arbeidslast speelden geen rol. Het gevolg was dat bodemkundige omstandigheden in hoge mate de technologie bepaalden.

Hetzelfde argument geldt ook voor de structuur van de landbouw. Het rotatiestelsel verschilde naargelang de kwaliteit van de bodem. Op zandgronden waren slechts twee oogsten mogelijk voordat opnieuw moest worden bemest. Het eerste jaar werd rogge geteeld, het tweede jaar haver of boekweit. Als gevolg van het enorme gebrek aan mest zal in het derde jaar gewoonlijk braak zijn gevolgd. Op de zandige kleigronden was het rotatiestelsel een jaar langer. Specificaties ontbreken hier evenwel. Het systeem op de zware kleigronden was waarschijnlijk doorgaans tenminste achtjarig. Men teelde direct na de bemesting paardebonen, gevolgd door tarwe, rogge en haver of boekweit. Bij voorkeur verving men het zomergraan van het vierde jaar door wilde klaver, waarop schapen werden geweid. In dit systeem is braak na het vierde jaar overbodig; de boer kan volstaan met een aanvullende bemesting alvorens weer paardebonen te zetten.

Dit rotatiesysteem had tot gevolg dat er omstreeks 1800-1805 in Oirsbeek beduidend minder zéér korte rotaties voorkwamen dan in Bemele in het derde kwart van de 18e eeuw en rond Maastricht in de tweede helft van de 18e eeuw. Het percentage meerjarige stelsels – dat wil zeggen langer dan vier jaar – is vergelijkbaar met dat rond Maastricht tussen 1750 en 1800, maar bereikte nog bij lange na niet het aldaar gebrui-

⁷¹ Fischer und Herborn, o.c., pag. 95-96.

⁷² Wulff, o.c., artikel 5.

kelijke peil van de eerste helft van de 19e eeuw.⁷³ Het vierjarig rotatiesysteem overwoog in Oirsbeek nadrukkelijker dan elders in Zuid-Limburg. De gemiddelde duur van het rotatiestelsel week echter ternauwernood af van de gebruiken elders in Zuid-Limburg omstreeks 1800: zij lag rond 4 jaar, mogelijk een fractie daarboven.⁷⁴ De band met bodemkundige omstandigheden wordt in Oirsbeek duidelijker vermeld dan elders in Zuid-Limburg. De gevolgen waren slechts ten dele positief.

Om het rotatiestelsel te verlengen en het aandeel van de granen op te drijven, hadden de boeren moeten kiezen voor een verlenging van de oogstperiode. Zo werd voorkomen dat alle graan tegelijk rijp was en met het aanwezige personeel niet droog kon worden binnengehaald. Dus werd er laat gezaaid. Wintergerst en rogge gingen in de laatste dagen van september de grond in; de tarwe volgde eind oktober. Op zandgrond werd met het inzaaien van wintergranen gewacht tot aan de Kerstdagen. De zomergranen werden pas na 15 april ingezaaid, maar wel vóór medio mei. Eind juli konden de gerst en rogge worden geoogst. De tarwe was begin augustus rijp; de zomergranen konden tot eind augustus worden binnengehaald. Zo spreidde men wel de werkzaamheden, maar had men veel last van het natte seizoen. Op de te ondiep bewerkte kleigronden sloeg het gewas bij regen snel neer, zodat de kwaliteit van het graan te wensen overliet. Zelfs de lokale bakkers kochten liever granen, geteeld op de Kempische zandgronden dan die van de Zuidlimburgse löss.⁷⁵

Markttechnisch had deze situatie nadelige consequenties. De prijschommelingen van jaar tot jaar waren op graanmarkten in het lössgebied, zoals Maastricht en Tongeren, veel feller dan op die, gelegen in zandstreken, zoals Hasselt en Roermond.⁷⁶ Dit was al vóór 1789 het geval, midden in een periode waarin de gemiddelde prijzen, gemeten over een periode van vijf jaar, vrijwel identiek waren. Het was een gevolg van de geringe hoeveelheden marktbaar gewassen in de Kempen. In goede

⁷³ Jansen, *Landbouw rond Maastricht*, o.c., pag. 41; Bauduin en Jansen, o.c., pag. 77.

⁷⁴ Jansen, *Landbouw rond Maastricht*, o.c., pag. 41; Wulff, o.c., artikel 6.

⁷⁵ Wulff, o.c., artikel 6 en 7.

⁷⁶ Cfr. W. Tijms, *Prijzen van granen en peulvruchten te Arnhem, Breda, Deventer, 's-Hertogenbosch, Kampen, Koevorden, Maastricht en Nijmegen*, (2 delen), Groningen 1977 en 1983, (= *Historia Agriculturae* 11), ad Maastricht; Dez., *De effracties van Tongeren, Sint-Truiden en Hasselt*, in: *Het Oude Land van Loon*, XLI (1986), pag. 113-158; Dez., *De effractie van Sint Andries te Roermond (1599-1948)*, in: *S.S.E.G.L.*, XXXIV (1989), pag. 112-163.

oogstjaren bepaalden die de prijzen, in jaren met graantekorten moest de consument toch nog de kwalitatief zwakke lössgranen kopen.

Grosso modo was Zuid-Limburg afhankelijk van afzetmogelijkheden in het noordelijk deel van het land van Herve, waar nauwelijks graan werd geteeld en waarheen de transportkosten voor granen uit andere overschotgebieden te hoog waren. Het leek wel of de graanboeren in Zuid-Limburg op de rand van de markt balanceerden en er ieder moment dreigden af te vallen.

Op langere termijn is er nog een andere ontwikkeling te onderkennen. Naarmate het aanbod van granen op de markt toenam en de transportkosten als gevolg van verbeteringen in het verkeersnet daalden, bleef de prijsstijging op de lössmarkten steeds verder achter bij die op de zandgronden. Vergeleken met de periode 1721-1745 was de inkomenstoename van rogge verkopende boeren bij gelijke afzet tussen 1780 en 1794 rond Roermond zo'n 10% groter dan rond Maastricht. De politieke verarring in de daaropvolgende vijf jaar bood de zuidelijke boeren gelegenheid een mooie oorlogswinst te behalen. Tussen 1800 en 1810, de jaren waarin Wulff zijn rapport opstelde, was het helemaal mis. Uitgedrukt in relatieve zilverequivalenten bleven de roggeprijzen in het lössgebied 20 tot 35% achter bij die op het zand.⁷⁷ De bestedings- en investeringsmogelijkheden van de boeren waren in het zuiden relatief gering. De nadelen van de geringe kwaliteit van het graan werden ten dele gecompenseerd door de betrekkelijk hoge bodemvruchtbaarheid van de lössgronden. Wulff vermeldt de gebruikte hoeveelheden zaaizaad en de opbrengsten per hectare omstandig.⁷⁸ Het geeft ons gelegenheid de yield-ratio's te berekenen. Tussen 1803 en 1805 beliep de tarweoogst in Oirsbeek 10 à 12 keer de hoeveelheid zaadgoed. Voor rogge beliep de yield 10, voor haver 16,64, voor gerst 13,33 en voor boekweit 33,27. Klaarblijkelijk waren de oogsten in 1804 en 1805 slechts matig geweest en voor wintergranen zelfs iets minder dan dat. In 1807 en 1810 werden de yield-ratio's in het kanton Oirsbeek opnieuw genoteerd, waarschijnlijk door dezelfde informant. Nu bleek een vertwaalfvoudiging van de ingezaaide tarwe en een verveertienvoudiging van de rogge de uitkomst in een normaal jaar. Ook de yield-ratio's van boekweit en gerst in 1804 en 1805 correspondeerden exact met die van een normale oogst uit de opgave van 1807.⁷⁹

⁷⁷ Tijms, Prijzen van granen, o.c., dl 11-2, pag. 338; Dez., De effractie van Sint Andries, o.c., pag. 143.

⁷⁸ Wulff, o.c., artikel 8 en 9.

⁷⁹ Philips, Jansen en Claessens, o.c., pag. 79.

De yield-ratio's, behaald tijdens een normale oogst in Oirsbeek, sloegen regionaal gezien een zeer goed figuur. Zij corresponderden met die van een goed jaar in het departement en lagen 20-30% hoger dan wat in het hele departement als een normaal jaar werd beschouwd.⁸⁰ Ook internationaal sloeg men geen slecht figuur. De uitkomsten in Oirsbeek in 1804-1805, 1807 en 1810 zijn vergelijkbaar met die op Belgische en zeer goede Nederlandse landbouwgronden, zoals de Beemster en de omgeving van Franeker, al kwamen in sommige delen van Vlaanderen nog hogere zaadgoedrendementen voor.⁸¹

Kennelijk werd in Zuid-Limburg heel voorzichtig gezaaid. In hoe vruchtbare bodem het zaad ook viel, de productie per hectare was bijzonder matig. Een hectare tarwe bracht een oogst van 1.250 kg; evenveel gaf een hectare haver. Rogge leverde slechts 1.170 kg per hectare op. Met gerst was het iets beter gesteld: 1.550 kg per hectare.⁸² Vergelijking met Groningen, waarvoor cijfers beschikbaar zijn uit de jaren 1817-1826, leert dat alleen de klimaatgevoelige boekweit in Limburg relatief goed gedijde. Hier werd 23,3 hl per hectare geoogst, ginds 21,5 hl, een positief verschil van 8% ten gunste van Oirsbeek. Tarwe en haver brachten in Groningen evenwel een oogst die een derde deel groter was dan in Oirsbeek. Bij rogge werd in Groningen de helft en bij gerst zelfs 75% meer geoogst dan in Oirsbeek,⁸³ dat in het departement van de Nedermaas helemaal geen slecht figuur sloeg en voor wat de rogge betreft zelfs op eenzame hoogte stond. Vergelijking met de in 1965 bijeengebrachte opbrengstcijfers uit het hele departement⁸⁴ leert dat de tarweoogsten in het kanton Oirsbeek tussen 1803 en 1805 13% hoger lagen dan het departementaal gemiddelde tussen 1799 en 1813. Voor rogge, gerst en haver beliepen de overeenkomstige percentages 37, 26 en 27%. De uitzonderlijk lage oogstopbrengsten in Limburg hadden een hele reeks oorzaken. Vergelijking met Groningen⁸⁵ leert dat een drietal zeker moet worden genoemd:

- a) Als gevolg van de lage veebezetting en de geringe inspanningen om langs andere wegen mesttekorten aan te vullen, was de bemesting

⁸⁰ Philips, Jansen en Claessens, o.c., pag. 79.

⁸¹ B.H. Slicher van Bath, *Yield ratio's*, 810-1820, Wageningen 1963, (= A.A.G. Bijdragen 10), pag. 66-67.

⁸² Wulff, o.c., artikel 8 en 9.

⁸³ Priester, o.c., pag. 539.

⁸⁴ Philips, Jansen en Claessens, o.c., pag. 82-83. Het betreft per product 25 à 30 oogstopbrengsten.

⁸⁵ Priester, o.c., hoofdstuk IV.

onvoldoende. Zelfs op modelbedrijven werd het land gewoonlijk slechts eenmaal per vier à vijf jaar bemest.⁸⁶

- b) De moeilijkheden bij het werven van landarbeiders, waarover Wulff meermalen spreekt, en de in het laatste kwart van de 18e eeuw sterke voorkeur van de plattelanders voor een combinatie van agrarische en ambachtelijke activiteiten hadden ertoe geleid dat in Limburg was vermeden over te gaan tot het toepassen van arbeidsintensieve vormen van graanteelt, zoals de rijenteelt.
- c) Tenslotte zij erop gewezen dat de nogal ernstige afwateringsproblemen in het Zuidlimburgse heuvelland en in de moerassige delen van Midden- en Noord-Limburg zelfs in de 19e eeuw niet systematisch werden aangepakt. De verveners waren omstreeks 1860 de eersten die zich met dit vraagstuk bezig hielden.⁸⁷

De tweeslachtige structuur van de landbouw in Oirsbeek en omgeving heeft Wulff hiervoor al duidelijk aangegeven. De goede bodemvruchtbaarheid vormde een alibi voor primitieve landbouwtechnieken. Zij leidden tot een opmerkelijk lage productiviteit. De problemen, waarmee de boeren worstelden, worden nog duidelijker uit zijn schets van de inkomsten en de uitgaven op akkerbouwbedrijven. De daarbij toegepaste boekhoudkundige technieken doen enigszins vreemd aan, maar zij zijn wel bruikbaar om inzicht te krijgen in de rentabiliteit van een agrarisch bedrijf.

Wulff's uitgangspunt waren de graanprijzen. Mogelijk nam hij daarvoor de middelprijzen van de Maastrichtse markt van 1804 en 1805. Zijn opgaven corresponderen ten aanzien van tarwe en haver tenminste met de door Tijms gepubliceerde decemberprijzen van de Maastrichtse markt.⁸⁸ Voor rogge, gerst en boekweit gaat hij evenwel uit van iets lagere prijzen. Een vat rogge bracht gemiddeld te Maastricht 2 francs 85 op, een vat gerst 2 francs 20 en een vat boekweit 1 franc 71. Gedurende een rotatie van vier jaar, waarbij achtereenvolgens paardebonden, tarwe, rogge en haver werden geteeld, werd volgens Wulff op een bunder voor 630 francs marktbaar gewassen geteeld. Dit bedrag zou 650 francs zijn geweest als hij de decemberprijzen van Maastricht secuur had gehanteerd. Per hectare was de opbrengst 750 francs volgens de prijzen van Wulff en 774 francs volgens de gecorrigeerde prijzen.

De kosten werden gevormd door bemesting, grondbewerking, zaaien,

⁸⁶ Bauduin en Jansen, o.c., pag. 73-75.

⁸⁷ Philips, Jansen en Claessens, o.c., pag. 204.

⁸⁸ Tijms, Prijzen van granen, o.c., 11-2, pag. 87.

oogsten, dorsen en de verschuldigde grondbelasting. Zij maakten tezamen – volgens Wulff – in vier jaar een som van 443 francs 46 uit per bunder. Wulff maakte hier een kleine telfout. Eigenlijk had hij 442,76 moeten noteren. Opmerkelijk is dat de bemesting 42% van de kosten van de akkerbouw uitmaakte.

Het exploitatiesaldo van een bunder gedurende een volledige rotatieperiode was volgens Wulff 186 francs 54. Hij had 207 francs 24 mogen noteren. De door Wulff becijferde winst per hectare per jaar beliep 55 francs 51³/₄. Dit had 61 francs 68 centimes mogen zijn.⁸⁹

De bedrijfsinkomsten waren gelukkig iets hoger. Wulff ging uit van een bedrijf van 24 bunder, ongeveer 19,5 hectaren, waarop jaarlijks zes bunder tarwe, vijf bunder rogge, tweeëneenhalve bunder paardebonden, twee bunder haver en telkens anderhalve bunder boekweit, klaver en aardappelen of wortelen, gerst, koolzaad of vlas werden geteeld. Aan stuks vee waren er op het bedrijf drie à vier paarden, een veulen, acht koeien, twee vaarzen, twee kalveren, enkele schapen, drie à vier varkens en twintig kippen met twintig à dertig kuikens.

De opbrengst van de akkerbouw bedroeg, rekening houdend met intern verbruik van alle aardappelen en klaver, drie kwart van de haver, twee derde deel van de boekweit en een derde van de paardebonden, volgens Wulff 2.280 francs. Op basis van de decemberprijzen zou deze som tot 2.404 francs mogen worden gecorrigeerd. De verkoop van veeteeltproducten, bestaande uit 400 pond boter, een koe, vijf kalveren, een vet varken, acht biggen, een paard, twintig kippen en 500 eieren, werd becijferd op 639 francs 44. De totale opbrengst bedroeg derhalve 2.919 francs 44, mogelijk 3.043 francs 44.

Aan de kostenkant voert Wulff het zaaigoed, de lasten van het landbouwersgezin en het personeel, het onderhoud aan huis, stallen en landbouwwerktuigen, de diensten geleverd door derden en een drietal belastingen op. Het lijkt alsof de bemestingskosten nu zijn vergeten. Dat is evenwel waarschijnlijk niet het geval. De kosten van het vee dat de mest produceerde, zijn als intermediaire lasten voor vier bunder weiland en zes bunder akkerland, beteeld met veevoer, afgetrokken aan de inkomstzijde. De personeelskosten, verbonden aan het uitrijden en uitstrooien van de mest, zijn vervat in de loonkosten en de kosten voor instandhouding van het gezin. Opmerkelijk is wel dat er ogenschijnlijk nooit kosten werden gemaakt voor de aankoop van vee. Dergelijke kos-

⁸⁹ Wulff, o.c., artikel 10, 11 en 12.

ten dienden uit de bedrijfswinst te worden betaald, zo schrijft Wulff even verderop.

De totale kosten beliepen 2.535 francs. Daartoe behoorden 1.440 francs wegens lonen voor alle medewerkers, behalve de boer en de boerin, en het graan dat in het huishouden – dus ditmaal inclusief de ondernemer en zijn vrouw – werd geconsumeerd. De ondernemerswinst bedroeg per saldo volgens de berekeningen van Wulff 384 francs 44. Na correctie voor zijn rekenfouten komt het uit op 508 francs 44, ofwel 246 Nederlandse guldens, dat wil zeggen *f* 12,77 per hectare bedrijfsgrond. De netto toegevoegde waarde van de bedrijfsexploitatie bedroeg 1.948 francs 44 (= 942,85 Nederlandse guldens), omdat bij de berekening daarvan de lonen en de voedingskosten moeten worden bijgeteld. Per hectare bedrijfsgrond bedroeg de netto toegevoegde waarde *f* 48,93 of 101 francs 11 centimes.⁹⁰

Uit de geringe ondernemerswinst moest de boer, volgens Wulff, onder meer de kleding van de leden van zijn gezin, de koffie, de thee, de tabak en het bier benodigd in zijn huishouden, de duurzame gebruiksvoorwerpen voor zijn huishouden, zijn gereedschappen en de indirecte belastingen betalen. Na aftrek van al deze kosten was nog maar een schijntje over. De boer mocht hopen dat geen lid van zijn gezin ziek werd, er zich geen veeziekte voordeed, ongevallen uitbleven en het weer niet tegen zat. Hoe hij uit zijn kleine nettowinst iets opzij kon leggen voor calamiteiten was al niet duidelijk; van investeringen hoefde hij niet te dromen.⁹¹

De zeer uitvoerige in mineur eindigende beschouwingen over de bedrijfsresultaten bieden ons de mogelijkheid een raming op te stellen van de toestand van de landbouw rond Oirsbeek in 1803 en die te vergelijken met de situatie op de Limburgse lössgronden omstreeks 1900. Daartoe dienen de door Wulff gepresenteerde gegevens te worden omgerekend in standaardbedrijfseenheden (SBE), een omstreeks 1975 door het Landbouw Economisch Instituut ontwikkelde maateenheid om alle agrarische producten met elkaar te kunnen vergelijken. In deze maateenheid wordt ervan uitgegaan dat een hectare tarwe drie SBE oplevert. Wanneer we dezelfde standaard aanhouden in 1803, dan betekent dit dat

6 bunder tarwe	15,12 SBE
5 bunder rogge	9,00 SBE

⁹⁰ Wulff, o.c., artikel 13.

⁹¹ Wulff, o.c., artikel 13 slot.

2,5 bunder paardebonen	2,70 SBE
2 bunder haver	2,88 SBE
1,5 bunder boekweit	2,16 SBE

17 bunder akkerland, uitmakend 14,29 hectaren, 31,86 SBE geven, ofwel 2,3 SBE per hectare. Deze uitkomst dient enigszins te worden aangepast, want op een additionele anderhalve bunder werden afwisselend aardappelen, vlas, koolzaad, gerst of wortelen geteeld. Van geen enkel van deze producten kennen we opbrengsten en prijzen. Evenwel, in de twintigste eeuw was het gebruikelijk de SBE-waarden van aardappelen, vlas en koolzaad te stellen op het dubbele van die van tarwe en de waarden van wortelen en gerst iets boven of onder die van tarwe te fixeren. Als de verhoudingen in het begin van de 19e eeuw niet veel afweken, dan mag voor de anderhalve bunder handelsgewassen of andere specialiteiten 6,05 SBE worden toegevoegd, zodat op het hele akkercomplex 37,91 SBE werd geproduceerd, overeenkomend met 2,44 SBE per hectare akkerland.

Die waarde lijkt uitzonderlijk laag. Zij is het evenwel niet. In 1910 werd in de gemeenten Beek, Nieuwenhagen en Ubach over Worms een productiviteit per hectare akkerland gemeten van respectievelijk 3,24, 3,01 en 3,16 SBE. Het gemiddelde van heel Zuid-Limburg lag dank zij de fruitteelt in het heuvelland op 3,9 SBE/hectare en in heel de provincie op 3,83 SBE/hectare akkerland.⁹² Dit betekent een productiviteitsstijging van 30 à 60% in 107 jaar, dus – in een grootte-orde van een kwart procent per jaar – allerminst spectaculair.

Anders lag het met de veeteelt. De berekeningen zijn er iets gecompliceerder en verlangen wat meer voorbehoud. In Groningen, waar tussen 1800 en 1820 diverse rapporten verschenen over de rundveehouderij, nam men in 1813 aan dat jaarlijks slechts 70% van de koeien drachtig werd en bijdroeg aan de melkproductie. Een andere zegsman schatte er dat een kilo boter kon worden vervaardigd uit dertig kilogram melk. Weer een ander meende dat voor de eigen gezinsconsumptie 1.100 à 1.500 liter melk nodig was, indien het gezin vier volwassenen telde of twee volwassenen en vier kinderen.⁹³ Indien men dit soort schattingen hier toepast, dan betekent dit dat van de acht koeien op het bedrijf er 5,6 bijdroegen aan de melkgift. Het eigen verbruik op een bedrijf, waar

⁹² Archief Sociaal Historisch Centrum, kopie Landbouw Economisch Instituut, Landbouwdocumentatie 1895-1955, ad Beek, Nieuwenhagen, Ubach over Worms, Zuid-Limburg en Limburg.

⁹³ Priester, o.c., pag. 420-425.

naast boer en boerin nog zes personeelsleden rondliepen, kwam uit op ongeveer 2.700 liter melk ofwel 90 kg boter. De totale boterproductie was derhalve 290 kg per jaar, waarvoor 8.700 liter melk nodig was. Elke koe leverde derhalve 1.550 liter melk per jaar; bij een lactatieperiode van plusminus 260 dagen ongeveer 6 liter per dag. Dit zijn naar Noordnederlandse maatstaven uitzonderlijk lage waarden. Van der Poel schatte de melkgift in Holland en Friesland rond 1800 dubbel zo hoog.⁹⁴

Ook langs andere wijze berekend zijn de uitkomsten van de rundveeteelt allertreurigst. Rekening houdend met een intern gezinsverbruik van 90 kg boter ad 90 francs ontstaat een totaalopbrengst van 400 francs uit rundveeteelt, ofwel 4,8 SBE, dat wil zeggen 0,55 SBE per koe, een kwart van de SBE-waarde die in 1975 werd gehanteerd voor melkkoelen.

Ook de productiviteit van de drie à vier varkens liet te wensen over. Als men ervan uitgaat dat in een doorsnee huishouden één vet varken voor eigen gebruik werd geslacht en in een zeer groot huishouden als het onderhavige wellicht twee, ontstaat een SBE-waarde van de varkensteelt van tenminste 2,3 en ten hoogste 3,12, zodat per zeug niet meer dan 0,65 à 0,9 SBE werd geproduceerd, de helft tot twee derde van de waarde die voor fokzeugen als normaal geldt.

Van de paarden staat vast dat zij een kostenfactor vormden met een negatieve bijdrage in de bedrijfsinkomsten. De opbrengst uit verkoop van een paard vertegenwoordigt 2,25 SBE. De interne consumptie van haver en paardebonden beliep al 3,15 SBE. Inclusief hun aandeel in het verbruik van gras, klaver en andere voedergewassen mag worden aangenomen dat de kosten van de paardenfokkerij ongeveer dubbel zo hoog waren als de opbrengsten.

De veeteelt droeg voor tenminste 9,85 SBE bij in de bedrijfsproductiviteit. Dit was het geval als slechts één varken in eigen huishouden werd geconsumeerd. Waren het er twee, dan steeg de opbrengst tot 10,63 SBE. Per hectare gras- en klaverland was het 2,13 à 2,30 SBE. Het laatste gegeven is belangrijk. Hoe gunstig men de uitkomsten uit de veeteelt ook voorstelt, er was nooit enige reden om akkerland om te zetten in weidegrond en zich in veeteelt te specialiseren. Dat zou pas omstreeks 1820 als gevolg van de scherpe daling van de graanprijzen anders worden. Als gevolg van de vergrote aandacht voor de veeteelt kon dan de productiviteit stijgen. De geschiedvorsing heeft erop gewezen dat de

⁹⁴ J.M.G. van der Poel, *Landbouw in de Noordelijke Nederlanden 1770-1840*, in: *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, (deel 10), Haarlem 1981, pag. 181.

aandacht voor de veehouderij in de 19e eeuw toenam.⁹⁵ Terecht, zo blijkt nu. In 1910 waren de SBE-waarden per hectare grasland in Beek, Nieuwenhagen en Ubach over Worms gestegen tot respectievelijk 15, 13 en 19. Voor heel Zuid-Limburg werd 10,92 SBE/hectare grasland opgegeven en voor heel de provincie 8,95. De productiviteit van de veeteelt was vervier-, misschien zelfs verzesvoudigd. Veertig tot zestig procent daarvan kwam voor rekening van een hogere veebezetting.

In 1910 waren er veertien paarden per 100 hectaren cultuurgrond tegen zeventien in 1803, een aanzienlijke rationalisatie, onder meer bereikt door de introductie van het Belgische trekpaard.⁹⁶ De rundveestapel omvatte in 1803 veertig runderen per 100 hectaren; in 1910 waren het er 93. De varkensstapel steeg van 17 naar 86 dieren per 100 hectaren en de pluimveestapel van 100 naar 773. De productiviteitsstijging per dier lag van 1803 tot 1910 in een orde van grootte van 1% per jaar.⁹⁷

De productiviteit per hectare cultuurgrond was in 1803 gering, ongeveer 2,5 SBE per hectare. In 1910 was zij in Zuid-Limburg gestegen tot 5,9 SBE per hectare en rondom Oirsbeek in het noordelijk randgebied van Zuid-Limburg tot 5,0 SBE/hectare toegenomen. Het verschil tussen de streek tussen Beek en Ubach over Worms langs de Nederlands-Duitse grens en de rest van Zuid-Limburg sproot voort uit de fruitteelt. De verdubbeling van de productiviteit in de omgeving van Oirsbeek werd voor ongeveer 20% veroorzaakt door verbetering van de uitkomsten in de akkerbouw, voor ruim 40% uit intensivering van de veeteelt en voor iets minder dan 40% uit productiviteitsverhoging in de veeteeltsector, deels als gevolg van maatregelen, gericht op rasverbetering.

Er is nog een ander aspect waarop moet worden gewezen. Op het modale bedrijf dat Wulff beschreef, werd in 1803-1805 een productie behaald ter grootte van 48 à 50 SBE. Het bedrijf was ruim 19 hectaren groot. In 1910 was in de zone van Zuid-Limburg, gelegen langs de Nederlands-Duitse grens, het gemiddelde bedrijf nog slechts een zevental hectaren groot. Men behaalde er zo'n 34 SBE.⁹⁸ Meer dan de helft van de productiviteitsstijging sedert 1803 was vertaald in bedrijfssplitsingen. De schaarste aan arbeidskrachten, waarover van 1800 tot 1914 voortdurend werd geklaagd, had de boeren gedwongen hun arbeidspotentieel in het

⁹⁵ Philips, Jansen en Claessens, o.c., pag. 288-300.

⁹⁶ Voor de propaganda voor het zware Belgische trekpaard, zie de kolommen van *De Veldbode*, 1904-1916.

⁹⁷ Berekend op basis van de C.B.S. Veetelling 1910.

⁹⁸ Cfr. J.C.G.M. Jansen en W.J.M.J. Rutten, *Geschiedenis van de landbouw in Limburg in de twintigste eeuw*, Leeuwarden 1992, pag. 151.

eigen gezin te zoeken. Het was niet verantwoord meer kinderen op het gezinsbedrijf in te zetten, tenzij ze toekomstperspectieven hadden en mochten hopen eenmaal aan het hoofd van een eigen bedoening te staan. In de 19e-eeuwse landbouw was niet winstmaximalisatie, maar bevordering van welzijn het hoofddoel van de bedrijfsvoering gebleven: het platteland moest vele kleine gezinsbedrijven perspectief bieden. Ten dele verklaart dit fenomeen, waarom Widdershoven en Habets zo'n vurige bewonderaars waren van de peasant-economy.

Alvorens daar meer over te zeggen, moeten wij de redenering van Wulff verder vervolgen. Hij heeft immers ook een poging gedaan de netto toegevoegde waarde van agrarische activiteiten in het hele kanton te berekenen en daarmee zijn beschouwingen naar het macro-economisch niveau te verheffen. In feite beperkt hij zich echter tot een raming van op de markt gebrachte producten. Daarmee laat hij een aanzienlijk deel van de toegevoegde waarde weg, want slechts drie kwart van de geproduceerde tarwe werd verkocht. Die leverde 70% van de totale inkomsten op. Verreweg het grootste deel van de rest van de oogst en een aanzienlijk deel van de veeteeltproducten dienden voor interne consumptie.

Het is, behoudens voor de consumptie van aardappelen en schapevles, mogelijk een raming te maken van het voor eigen gebruik bestemde deel van de productie in het kanton Oirsbeek. Die laat de volgende uitkomsten zien:

22.000 vaten tarwe ter waarde van	77.000 fr.
98.000 vaten rogge	245.000 fr.
3.050 vaten boekweit	3.700 fr.
150.000 pond boter	75.000 fr.
850 vette varkens	50.300 fr.
1.000 speenvarkens	6.000 fr.
60% van de eieren en het pluimvee, waartoe als uitgangspunt is genomen dat een leghen een tachtigtal eieren legt, waarvan een kwart wordt uitgebreed	<u>8.000 fr.</u>
totaal	466.000 fr.
te vermeerderen met 5% wegens onvoldoende gespecificeerde producten, zoals schapevles en aardappelen	<u>23.300 fr.</u>
	489.300 fr.

De totale opbrengst aan ter markt gebrachte producten raamde Wulff op 486.959 francs.⁹⁹ De omvang van de eigen consumptie was nagenoeg even groot, zodat de netto toegevoegde waarde van de landbouwactiviteiten uitkwam op 976.259 francs ofwel op een kleine 90 francs per inwoner van het kanton, zijnde een 43 Nederlandse guldens.

Dit lijkt een absurd laag bedrag. Het is slechts een fractie van het bedrag dat J.L. van Zanden onlangs in een discussiebijdrage heeft genoemd,¹⁰⁰ namelijk f 110,-- per hoofd van de bevolking in Limburg in 1806. Wanneer men er echter van uitgaat dat in het kanton Oirsbeek 65% van de bevolking leefde van de landbouw die zo'n 45 à 50% van het regionaal inkomen opbracht, terwijl de rest kwam uit huren en pachten, handel, nijverheid en bijverdiensten van plattelanders die destijds nogal eens andere economische activiteiten met hun landbouw combineerden, dan komt men tot een uitkomst die slechts weinig beneden Van Zanden's schatting ligt. Een afwijking van ongeveer 15% is zelfs betrekkelijk gering vergeleken met de lage ramingen van het binnenlands inkomen van de Bataafse Republiek, opgesteld in 1803 door Keuchenius¹⁰¹ en in 1808 door Gogel.¹⁰² Zij raamden ten opzichte van de moderne schattingen 20 à 30% te laag. Men kan niettemin instemmen met de opmerkingen van Wulff dat uit een zo gering inkomen het tekort aan rogge in het kanton – door hem op 35% geraamd – de lonen van het agrarisch dienstpersoneel, de belastingen, de successierechten, de gewone en buitengewone bedrijfslasten en de kosten van tegenslagen ternauwernood konden worden voldaan. Het is onbegrijpelijk, zegt Wulff, dat kleine boeren met twee à drie morgen land en verstoken van ambacht, handel en bedrijf, kunnen overleven tenzij zij voornamelijk aardappelen eten en water drinken.¹⁰³

Opmerkelijk is ook dat Wulff zich schaart in de reeks auteurs uit de jaren 1803 en 1808 die voor de Bataafse Republiek schattingen maakten van het nationaal en regionaal inkomen, die beduidend lagen beneden gelijkaardige schattingen uit 1798 en 1820.¹⁰⁴ De indruk dat het midden van het eerste decennium van de 19e eeuw een slechte tijd was, wordt

⁹⁹ Wulff, o.c., artikel 14.

¹⁰⁰ J.L. van Zanden, *Inkomen en inkomensverdeling in de Bataafse tijd; de schattingen van tijdgenoten*. Discussienota uit 1991, pag. 8.

¹⁰¹ W.M. Keuchenius, *De inkomsten en uitgaven der Bataafsche Republiek voorgesteld in een Nationaal Balans*, Amsterdam 1803.

¹⁰² I.J.A. Gogel, *Memoriën en correspondentiën*, Amsterdam 1844, pag. 166-167.

¹⁰³ Wulff, o.c., artikel 14 slot.

¹⁰⁴ Van Zanden, *Inkomen en inkomensverdeling*, o.c., pag. 8.

door Wulff nadrukkelijk bevestigd. Hij merkt op dat de grondprijzen zeer sterk uiteenliepen, van 800 francs per hectare voor slechte grond tot incidenteel meer dan 2.000 francs voor zeer goede landerijen. De grondprijs was sedert 1790-1795 sterk gedaald. Desondanks was bezit, gelegen tussen de gronden van niet al te welvarende boeren, onverkooptbaar. Er waren te weinig liquiditeiten in kas en de rentevoet was zo sterk gestegen dat de hypothecaire lasten bijna altijd uitkwamen boven de netto-opbrengst uit marktbaar gewassen. Alleen wie het geluk had een lapje grond te kunnen aanbieden, gelegen temidden van het bezit van een rijke boer, was in de gelegenheid zijn bezit te verkopen. Op korte termijn verwachtte Wulff geen verbetering in deze toestand. De boer slaagde er niet alleen niet in geld te lenen om zijn bezit uit te breiden, hij kon er ook niet voor reserveren, omdat de prijzen van goederen die hij absoluut nodig had en de lonen van het personeel voortdurend stegen, zodat het bedrijfsrendement steeds verder werd uitgehold. De factoren die de grondprijs deden dalen, veroorzaakten tegelijk de behoefteigheid en de ellende van de arme boer.¹⁰⁵

De hiervoor geschetste problemen troffen de pachters in het kanton Oirsbeek in bijzondere mate. In die streek kwam nogal wat halfpacht voor. De helft van de graanopbrengst ging naar de verpachter, die wel de grondlasten droeg, maar geen zaadgoed leverde. De halfwinner had alle graan dat hij overhield nodig om zijn gezin en zijn vee in leven te houden. Zijn in geld luidende verplichtingen moest hij voldoen uit de opbrengst van de veeteelt, waar nog een klein bedrag wegens geldpacht voor de weilanden vanaf ging. Zijn netto-inkomen lag beneden 15 francs per hectare.

De meeste pachten luiden evenwel in geld. Het was tot 1795 gebruikelijk voor 6 à 12 jaar te pachten tegen zes kronen per bunder (42 francs 25 per hectare). Als de pachten op ditzelfde niveau waren gebleven, zou de boer buiten de levensmiddelen die hij uit zijn eigen bedoening haalde, omstreeks 1805 in geld nog ongeveer 10 francs per hectare hebben overgehouden. De laatste paar jaar waren de pachten evenwel ook nog sterk gestegen, zodat pachters die recent een nieuw contract hadden afgesloten, geruïneerd waren of het binnenkort zouden zijn. Dat gold vooral in Oirsbeek en omgeving, waar men ver van de steden af woonde en alleen graan kon verkopen. Groenten, fruit en aardappelen konden er niet ter markt worden gebracht. In herfst en winter waren de wegen zelfs helemaal onbegaanbaar en "le transport à dos d'hommes e(s)t trop difficile

¹⁰⁵ Wulff, o.c., artikel 15.

et coûteux”, meende Wulff, in enkele woorden de primitiviteit van de lokale samenleving schetsend.¹⁰⁶

Verbetering verwachtte Wulff vooral van de overheid. Heel wat oude gebruiken en verplichtingen waren sedert de komst van de Fransen verloren gegaan. Het ontbrak aan maatregelen om schadelijke dieren, zoals mollen, raven en mussen, te bestrijden. Er was geen politiereglement op huispersoneel en landarbeiders meer. Die kwamen en gingen als het hen uitkwam, zodat de werkzaamheden vooral in de zaaitijd ernstige stagnaties ondervonden, tenzij de boer bereid was het loon te verdubbelen. Er was dringend behoefte aan een arbeidsreglement, waarbij werd geregeld dat te vroeg vertrekkend personeel zijn loon verbeurt en een nieuwe dienst alleen kan ingaan, indien een getuigschrift van de vorige baas wordt overlegd.

Nog problematischer was de situatie rondom de kort tevoren ingevoerde dienstplicht. In 1804 had het kanton Oirsbeek 18 conscripts moeten leveren. Als gevolg daarvan waren 105 jongelui ondergedoken, zodat de landbouw 87 man personeel extra verloor. De daaruit voortvloeiende schaarste aan arbeidskrachten had in aanzienlijke mate bijgedragen tot de verdubbeling van het landarbeidersloon.

Tenslotte protesteerde Wulff tegen het stilleggen van jeneverstokerijen vanwege de heersende graanschaarste. Voorheen waren er in elk dorp twee à drie kleine stokers geweest, die veel extra veevoeder leverden. Nu dreigde een tekort aan mest. Ook het toezicht op de waterlopen, waar tijdens het Ancien Régime veel werk van was gemaakt, stagneerde. De watermolens veroorzaakten overstromingen, de beekoevers werden niet opgehoogd, de beken niet geschouwd, aangelanden blokkeerden naar lieve lust de doorstroming, sommigen legden visvijvers aan en vingen alle langszwemmende vis weg.¹⁰⁷

Klaarblijkelijk had het Franse bestuur niet alleen hinderlijke tienden en restanten van heerlijke rechten, waartegen in 1789 in Zuid-Limburg en de Haspengouw hier en daar was geprotesteerd,¹⁰⁸ opgeheven, maar tevens een einde gemaakt aan de sociale cohesie op het platteland door de inbreng van de lokale gemeenschap op de agrarische bedrijvigheid te reduceren. Dit was meestal niet bewust gebeurd. Desondanks was de sociale controle die had volstaan om de dorpsgebruiken in stand te hou-

¹⁰⁶ Wulff, o.c., artikel 16.

¹⁰⁷ Wulff, o.c., artikel 16 en 17.

¹⁰⁸ J. Delatte, *Les classes rurales dans la principauté de Liège au XVIIIe siècle*, Liège 1945, pag. 245-250.

den, weggefallen.¹⁰⁹ De politie maatregelen, voorgeschreven in de Loi rural van 1791 en in de wet op de aanstelling van veldwachters van 1793, waren kennelijk niet toereikend geweest om een ordelijk verloop te garanderen van voor het beoefenen van de landbouw noodzakelijke regelingen. De onderlinge afstemming daarvan tussen dorpsgenoten was verloren gegaan. Evenals Widdershoven reduceert Wulff de agrarische problematiek in de kern tot een maatschappelijk probleem: het gezins-hoofd verlangde een andere sociale en economische structuur.

Conclusie

De toonzetting van de landbouwbeschrijvingen van Widdershoven-Habets en Wulff was heel verschillend. Widdershoven en Habets verheerlijkten in bijna romantische bewoordingen de oude leefwereld; Wulff schreef een zakelijk-kritisch relaas, waarin hij wees op de gevolgen van de dreigende ontbinding van de dorpsamenleving. De achterliggende gedachte was dezelfde: beide beschrijvingen handelen over een vorm van landbouw die ogenschijnlijk de nadruk legde op graanteelt, maar feitelijk gebaseerd was op autarkie en intermediair verbruik en derhalve op de gedachte dat primair een ecologisch-biologisch evenwicht moest worden bewaard. Het is begrijpelijk dat Widdershoven en Habets de teloorgang van een deel van de peasant-economy betreuren. De veranderingen van sociale aard hadden ingrijpende gevolgen voor de bedrijfsvoering. Eigenlijk is Wulff het met hen eens. Ook hij pleit voor herstel van de samenhang tussen bedrijfsvoering en dorpsamenleving.

Onze beschouwingen dragen een zeer voorlopig karakter. Twee bronnen die in heel verschillende tonen de sociaal-economische situatie in een klein aantal dorpen in het midden van Zuid-Limburg beschrijven, werden met elkaar vergeleken. Waar mogelijk werden de beweringen getoetst. Het werd duidelijk dat zij redelijk betrouwbaar waren. Op die basis kon met behulp van diverse aannames, die voornamelijk zijn ontleend aan de literatuur en die nog nadere verifiëring behoeven, een becijfering worden gemaakt van kerngegevens uit de landbouwhuishouding: allereerst de SBE-waarden van akkerbouw, veeteelt en cultuurland. Door hen te vergelijken met de uitkomsten een eeuw later kon de

¹⁰⁹ Jansen, Heren en boeren, o.c., pag. 7.

richting worden aangeduid van de oplossingen die de boeren wisten te vinden voor de moeilijkheden, waarmee zij sedert de Franse Revolutie of misschien zelfs iets eerder te kampen hadden. Voorts kon een raming worden gemaakt van de netto toegevoegde waarde en het regionaal product per hoofd van de bevolking. Op die basis kan ook de mate van commercialisatie van de landbouw in Oirsbeek worden berekend.

Van het modale bedrijf, waarop Wulff zijn berekeningen baseerde, weten wij, dat 20 van de 24 bunder als akkerland werden gebruikt. De opbrengst van 5,1 bunder werd aan het vee vervoerd en keert terug in de veeteeltproducten. Van de grond was slechts 62% beteeld met markt-bare gewassen. Ongeveer de helft van de opbrengst was bestemd voor het in stand houden van het eigen gezin en het gezinsbedrijf. De commercialisatiegraad is derhalve slechts 0,31. Het overgrote deel van de bedrijfsmiddelen werd nog altijd gebruikt voor intermediair gebruik en het in stand houden van de autarkie van de gezinshuishouding.

De problemen die zich in het begin van de 19e eeuw in Oirsbeek voordeden, hadden in beginsel – precies zoals in Groningen gebeurde – kunnen worden opgelost door verdere specialisatie op graanteelt en voortgaande intensivering van de akkerbouw door het toepassen van arbeidsintensieve technieken, zoals rijenteelt. Zo'n oplossing werd in Limburg geblokkeerd door de lage graad van commercialisatie en de daaruit voortvloeiende geringe hoeveelheid kasmiddelen. Dit alles dwong tot een schamele bezoldiging van arbeidskrachten, met als gevolg een gering aanbod van werkvolk. In die situatie was men gedwongen wegen te zoeken om de autarkie te herstellen. Het gezin diende zelf voldoende arbeidskracht te leveren. Dat was slechts mogelijk als met enige regelmaat werd overgegaan tot splitsing van bedrijven. Het gevolg was dat de bedrijfsorganisatie een biologisch ritme volgde: het jonge gezin zat bijna zonder hulp en stiet grond af. Jonge kinderen leverden een geringe bijdrage aan de arbeidsbehoefte, maar net genoeg om het evenwicht bij behoud van kleinschaligheid te herstellen. De aanwezigheid van adolescenten gaf wat lucht: men kon ofwel wat grond bijkopen, altijd onvoldoende om alle kinderen een toekomst te bieden, ofwel bijverdiensten zoeken. Soms gebeurde dit in het dorp zelf door aan het akkerbouwbedrijf een café, een winkel, een postkantoor, een ambachtelijke activiteit of een combinatie ervan te koppelen. Zodra de jeugd bijna toe was aan een zelfstandige positie werd expulsie van arbeidskracht noodzakelijk. Trekarbeid en afhankelijkheid van de arbeidsmarkten in het zich industrialiserende Luikerland en het Rijnland waren het directe gevolg.

Relatief grote gezinnen en kleinschalige economische activiteit waren de uiteindelijke uitkomst.

Deze oplossing vond in Limburg in de 19e eeuw algemeen weerklank. De gezinseconomie met geringe aandacht voor winstmaximalisatie en bijzondere interesse voor welzijnsaspecten bleven overheersen. Zo werd de ogenschijnlijk gesloten dorps huishouding hersteld, waar Widdershoven met zoveel nostalgie op terugzag, zonder dat noodzakelijkerwijze alle oude primitieve situaties in stand hoefden te worden gehouden. Allerlei aanpassingen bleken mogelijk: pluri-activiteit was binnen en buiten het dorp mogelijk, zolang alle werkzaamheden maar seizoensgebonden waren en complementair in die zin dat zij elkaar opvolgden en zo weinig mogelijk samenvielen.¹¹⁰ De 19e-eeuwse peasant had altijd een dubbel doel voor ogen: hij werkte voor de markt en voor eigen gebruik. Voor beide soorten afnemers hoeft hij niet dezelfde producten te telen.¹¹¹ Agrarisch individualisme ten behoeve van marktoperaties en afhankelijkheid van kleine gemeenschappen ter wille van het welzijn dwongen wel tot het stimuleren van sociale controlemechanismen die het mogelijk maakten zelfexpressie en harmonie te verenigen. Mendras zag de oplossing van dit probleem in het cultiveren van persoonlijke sociale relaties, informele sociale netwerken binnen het dorp en een gemeenschap, gebaseerd op face-to-face-relaties, waarin sociale orde en moraliteit konden worden verzekerd dank zij de religiositeit van de dorpsbewoners.¹¹² Dit leefpatroon heeft lang stand gehouden. In heel Limburg troffen sociografen nog in de vijftiger jaren van de twintigste eeuw sporen van dit type samenleving aan.¹¹³

¹¹⁰ Postel-Vinay, o.c., pag. 79-84.

¹¹¹ D. Thorner, Peasant-economy as a category in Economic History, in: T. Shanin, *Peasants and peasant societies*, Harmondsworth 1971, pag. 206.

¹¹² H. Mendras, *The vanishing peasant. Innovation and change in French agriculture*, Cambridge Mass. 1970, pag. 4-8.

¹¹³ Jansen en Rutten, o.c., hoofdstuk VI.

Mémoire sur l'état de l'agriculture dans le canton d'Oirsbeek pendant les années 12 et 13

[par M. Wulff, juge de paix de ce canton]

Article 1

Le canton d'Oirsbeek, faisant partie de l'arrondissement de Maestricht, a une population d'environ onze mille âmes, divisé en quatorze communes. Il comprend environ huit mille huit cent trente hectares, huit ares – onze mille bonniers – dont tout au plus trois quarts consistant en terres labourables, prairies naturelles ou artificielles et en bois. Le reste de deux mille deux cent soixante dix sept hectares est inculte consistant en bruyères et marais. Je compte les prairies à mille et trois hectares, cinquante ares – douze cent cinquante bonniers – par conséquent cinq mille six cent vingt hectares – sept mille bonniers – en terres arables. Il y a dans le canton ni mines ni carrières. Deux ruisseaux ou petites rivières, l'une nommée la geleen, l'autre la roode beek, traversent le canton.

Article 2

Les habitans^{a)} sont sains, robustes et assez laborieux. Ils vivent et entretiennent leurs familles par l'agriculture parce qu'il n'existe dans le canton ni fabriques, ni commerce, ni arts, ni métiers, exceptés aux nécessaires pour les besoins de l'exploitation. On y trouve pourtant quelques fileurs de laine qui constituent la classe la plus pauvre des habitans. Ceux-ci sont communément faibles, mal-sains et paresseux par suite – comme on prétend – de leur mauvaise nourriture qui consiste ordinairement en pommes de terre et café, ou pain beure et café et de leur vie sédentaire et casanière, leur nombre commence beaucoup à diminuer. Une grande partie d'eux sont devenus mendiants, à cause 1) que les fabriquans ne leur fournissent plus autant d'ouvrage qu'auparavant, et 2) qu'ils ne peuvent plus subsister avec leur famille du gain de leur métier, considérant que les choses les plus nécessaires dans leur ménage sont la moitié plus chères qu'auparavant.

^{a)} Herhaaldelijk komen in de tekst spelfouten voor. Mogelijk stammen zij van de schrijver ter Griffie, die de voor Parijs bestemde kopie kalligrafeerde. Men treft in andere teksten identieke verschrijvingen aan. Voor zover de spelfouten de verstaanbaarheid van de tekst niet beïnvloeden, worden zij verder niet aangestipt.

Article 3

Le terrain est partagé en plaines et coteaux. Le sol est pour une neuvième partie argilleux et végétal et par conséquent très bon; pour la plus grande partie mêlé d'argile et de sable et par conséquent médiocre, et pour une huitième partie sablonneux, dont une dixième est presque stérile surtout dans les années où domine une grande sécheresse.

L'état des prairies, comparé à celui des terres, laisse beaucoup à désirer, car il est impossible de se procurer les moyens de les engraisser ce qui fait qu'elles ne rapportent pas beaucoup aux propriétaires. Aussi le foin ne suffit aucunement dans le canton à la nourriture des bestiaux. On les nourrit en hiver avec de la paille, un peu de foin, des pommes de terre, de la farine de sarrasin, des fèves, ou d'autres grains d'été – et en été on les nourrit par le pâturage et avec de trèfle. Les chevaux sont nourris en hiver avec de la paille, un peu de foin, de l'avoine et de fèves hachées avec de la paille, en été avec de trèfle, des fèves et de l'avoine. Les chevaux sont lourds, mal-faits et uniquement propres au travail. Une amélioration des races seroit à désirer, et peut-être le seul moyen pour y parvenir, seroit d'accorder des privilèges exclusifs aux amateurs en leur assignant un certain district dans lequel personne – à l'exception pour son propre usage – ne seroit^{b)} avoir des étalons. Les moutons – qui donnent aux laboureurs le meilleur engrais – sont en petit nombre, à cause que nous n'avons aucun moyen de les entretenir.

Nous n'avons point des propriétés communales, à l'exception des communes de Geleen, Schinveld et Brunssum, par conséquent aucun pâturage pour les moutons, si non dans les chemins creux et sur les jachères et trèfles sauvages. Il seroit très difficile de faire une amélioration dans la race indiquée à cause que le pâturage manque et que les moutons de ces contrées sont galeux, de sorte si on les mêle avec d'autres non galeux, les derniers gagnent la maladie et crèvent infailliblement. Cette maladie ne donne pas la mort aux moutons indiqués, mais elle fait un tort considérable à la laine.

Article 4

L'agriculture est l'occupation de presque tous les habitans. Elle est leur seule et unique moyen de subsistance. Les ouvriers deviennent rares, par les causes que j'indiquerai ci-dessous.

^{b)} Verschrijving voor pourrait.

Article 5

Les instrumens aratoires sont ici les mêmes que dans les autres cantons et départements voisins. Les charrues dont on se sert ont ordinairement deux mancherons ce qu'on trouve plus commode pour faire tourner la terre, et l'agriculteur peut faire usage de ses deux mains. Il y a des amateurs qu'au lieu d'une roue surmontée se servent d'un seul cercle de fer sans jante, afin que dans un temps pluvieux la terre ne s'y attache pas et fatigue les chevaux d'un poids inutile. Les charrettes sont trop lourdes en bois et trop pesantes en bandage ce qui ruine les chevaux et les chemins, mais il est impossible de remédier à ce mal dans ces contrées, car avec des charettes plus légères on ne peut passer dans nos chemins creux et argilleux; sans les casser à chaque moment ne fussent elles chargées que de la moitié.

Article 6

Succession de récoltes.

Dans les terres argilleuses et bien engraisées on sème ordinairement des fèves, ensuite du froment et puis du seigle. Après le seigle pour la quatrième récolte dans le même fond sans engrais de l'avoine ou du sarrasin. On feroit pourtant peut-être mieux de la faire reposer ou y semer du trèfle sauvage pour servir de pâturage aux moutons.

Dans les terres argilo-sabloneuses on ne fait que trois récoltes et puis on les enfume. Dans les terres sabloneuses on sème du seigle et puis du sarrasin ou de l'avoine, après quoi on doit recommencer les engrais, de sorte que les terres argilo-végétales peuvent dans le canton produire quatre récoltes, celles argilo-sabloneuses trois et les sableuses deux. Il est toutefois essentiel à observer que les grains des terres grasses et argilleuses sont sujets les années pluvieuses à se coucher par terre, ce qui donne une très mauvaise récolte. Par conséquent quoique les dites terres produisent beaucoup plus de paille, les argilo-sabloneuses, et même les sabloneuses presque pures, ont souvent l'avantage de donner des grains plus forts et plus abondants.

Cette remarque peut s'appliquer généralement aux cantons sabloneux de la ci-devant Campine car quoique les terres ne paroissent pas y promettre une si bonne récolte quand on ne considère que la nature du terrain de la première végétation des grains, il est cependant exactement vrai que les dernières terres produisent généralement autant des grains – excepté le froment et l'orge – que les terres plus fortes et plus argilleuses et que surtout les grains y sont plus beaux et plus parfaits, car personne n'ignore qu'aux marchés les grains de la Campine sont préférés par les boulangers.

Article 7

On sème dans les terres argilo-végétales et argilo-sabloneuses l'orge d'hiver et le seigle d'hiver depuis le vingt jusqu'à la fin du mois de septembre, le blé froment jusqu'à la fin du mois d'octobre. Dans les terres sabloneuses on ne sème que le seigle d'hiver et jusqu'à la fin du mois de décembre.

Les grains d'été se sèment depuis mi avril jusqu'au mi maij, à l'exception du sarrasin qui se sème à la fin du mois de maij et au commencement du mois de juin. Je ne fais aucune mention du colsa, à cause que faute d'engrais, on n'en sème que très peu dans ce canton. La récolte de l'orge et du seigle se fait ordinairement depuis le vingt jusqu'au trente juillet, celle du froment quelques jours après. La récolte des grains d'été se fait jusqu'à la fin du mois d'août même jusqu'au mi septembre.

Article 8

Quantité des grains employés pour la semence de quatre vingt ares, vingt centiares: un bonnier.

	lit. ^{e)}	décal.	centil.	
en blé froment	11	6	70	ou 5 mesures
quelque fois selon le retard de la saison	14	0	4	ou 6 mesures
en seigle	9	3	36	ou 4 mesures
en orge	14	0	4	ou 6 mesures
en avoine	14	0	4	ou 6 mesures
sarrasin	7	0	2	ou 3 mesures
fèves des chevaux	23	3	40	ou 10 mesures

Article 9

Quatre vingt ares, vingt centiares – un bonnier – de terre arable peuvent rapporter à l'agriculteur une année dans l'autre.

^{e)} Het Maastrichts vat meet 23,34 liter. Vijf vaten maken derhalve 11 decaliter, 6 liter en 70 centiliter uit. In de kop van de tabel zijn de begrippen decaliter en liter verwisseld.

	litr. ^{c)}	décal.	centil.	
en blé froment	140	0	40	ou 60 mesures
en seigle	140	0	40	ou 60 mesures
fèves des chevaux	140	0	40	ou 60 mesures
avoine	233	0	4 ^{d)}	ou 100 mesures
sarrasin	233	0	4 ^{d)}	ou 100 mesures
orge	186	7	20	ou 80 mesures

Article 10

Le prix-moyen des grains quoique sujet à des varriations continuelles peut être déterminé.

Savoir deux litres, trois décalitres et trente quatre centilitres ou l'ancienne mesure.

	francs	centimes
du blé froment à	3	50
le seigle	2	50
fèves des chevaux	2	50
d'avoine	1	20
sarrasin	1	20
l'orge	2	0

Je ne veux faire mention ici ni du colsat ni d'autres productions de la terre parce qu'on ne les récolte dans ce canton pas en assez grande quantité pour pouvoir entrer en considération.

Article 11

Produit de quatre vingt ares, vingt centiares – un bonnier – pour quatre récoltes.

Quatre vingt ares, vingt centiares bien engraisés produiront conformément à l'article 6 ci-dessus quatre récoltes dont la première en fèves des chevaux conforme aux articles 9 et 10.

^{d)} Het cijfer 4 hoort in de tweede kolom.

	lit. ^{o)}	décal.	centil.	francs
première récolte en fèves des chevaux	140	0	40	150
2ième récolte en froment	140	0	40	210
3ième récolte en seigle	140	0	40	150
4ième récolte en avoine	233	0	4 ^{d)}	120
Total				630

Article 12

Frais pour quatre récoltes.

Pour bien engraisser ou enfumer quatre vingt ares, 20 centiares – un bonnier – on a besoin d'y mettre quarante charettes de fumier à trois chevaux dont chacune doit être évaluée à quatre francs.

	francs
ainsi quarante charettes pour charger, transporter, disperser le dit fumier et pour labourer la terre afin d'y semer des fèves, la première année on doit compter pour cultiver le même bonnier à porter du froment la deuxième année pour le seigle la mesure pour l'avoine ou sarrasin la quatrième année	160.00 50.00 23.92 23.92 23.92
Total	281.76

	lit. ^{o)}	décal.	centil.	francs
Prix des semences conforme à l'article 8, savoir				
fèves des chevaux	23	3	40	25
blé de froment	11	6	70	17
seigle	9	3	36	10
avoine ou sarrasin	14	0	4 ^{d)}	7

N.B. Quand on sème pour la quatrième récolte sarrasin alors les frais de culture montent au moins quatre francs plus que quand on sème d'avoine. Par conséquent aucune différence dans les frais de sè-
mence pour la quatrième récolte en prenant sarrasin ou avoine.

Pour faucher, motter les grains en gerbes on doit compter quatre vingt ares, vingt centiares sept francs.

	francs
ainsi pour quatre récoltes	28.00
pour charrier la récolte de quatre ans	20.00
pour battre les grains de quatre ans	22.00
la contribution foncière pour quatre ans	32.00
Total	443.46
<i>Balance</i>	
Le produit de 80 ares, 20 centiares	630.00
Les frais	443.46
Excédent	186.54

Ainsi le produit net de quatre vingt ares, vingt centiares pour quatre ans est 186 fr. 54 cent.

Ce qui fait par an quarante six francs, soixante trois et demie centimes. Il est à observer que j'appelle ici produit net ce qui dans l'effet ne l'est pas, puisqu'il faut en déduire un grand nombre des frais indispensables de culture, dont jusqu'ici il n'a pas été fait mention, tels que l'entretien des voitures et autres instrumens aratoires, réparation des bâtimens et granges nécessaires à la culture, etc.

[Article 13]^{e)}

Pour éclaircir donc d'avantage cette matière, je vais entrer dans l'article suivant dans quelques détails sur le ménage d'un cultivateur et sur le pro-

^{e)} De vermelding van het artikelnummer is weggefallen in de naar Parijs gezonden kopie. De tekst maakt evenwel duidelijk, dat hier het nieuwe artikel begint.

fit qu'il peut espérer de la culture d'un nombre d'hectares ou bonniers. Je suppose qu'un cultivateur dans ce canton a une propriété de seize hectares, vingt huit ares, huit cent milliars – vingt bonniers – de terres labourables, et trois hectares, vingt cinq ares, sept cent soixante milliars – quarante⁹⁾ bonniers des prairies –.

Le cultivateur pourra annuellement avoir quatre hectares, quatre vingt huit ares, six cent quarante milliars – ou six bonniers de blé froment, cinq bonniers de seigle – deux hectares, trois ares, six cent milliars – ou deux et demie bonniers de fèves – un hectare, vingt deux ares, cent soixante milliars – un et demie bonnier de sarrasin – un et demie bonnier de trèfle, un et demie bonnier pommes de terre, carottes, orge, colsa, lin ou chanvre, un hectare, soixante deux ares, huit cent quatre vingt milliars ou deux bonniers d'avoine.

Ce même cultivateur devrait avoir annuellement trois à quatre chevaux, un poulain, huit vaches, deux génisses, deux veaux et quelques moutons, s'il étoit possible trois à quatre porcs. Il pourroit avoir vingt poules et également vingt à trente poulettes.

Les chèvres, lapins domestiques, ruches d'abeilles, pigeons, canards et oies sont rares dans ce canton et il n'est pas à supporter qu'ils pourroient rentrer en compte même chez les plus grands cultivateurs.

Il est vrai que les pauvres gens, habitant la bruyère, ont peut-être quelque profit en nourrissant des oies. Je dis pauvres gens, car un cultivateur aisé n'en vendroit pas, à cause qu'ils gâtent les prairies et champs, et font deux fois plus de tort, qu'ils ne peuvent donner de profit.

Le cultivateur doit employer deux servantes et quatre domestiques labourateurs pour bien cultiver le dit bien.

Produit d'un tel bien	francs
Les six bonniers de froment produisent conforme aux articles 9 et 10	1260.00
Les cinq de seigle	750.00
Je suppose gratuitement qu'il pourra encore vendre annuellement soixante mesures de fèves	150.00
Item qu'il pourra vendre encore	

⁹⁾ Verschrijving voor quatre.

cinquante mesures d'avoine	60.00
Et également cinquante de sarrasin	60.00
<p>J'ai supposé, dis-je gratuitement, qu'un tel cultivateur et grand économiste pourra encore vendre la quantité susmentionnée des fèves, avoine et sarrasin. Car il est généralement vrai que les cultivateurs de ce canton ont besoin pour leur ménage et pour la nourriture de leurs bestiaux tous les grains d'été qu'ils récoltent de même que tout leur seigle, exceptés les fermiers de grandes fermes, dont le nombre n'est pas considérable dans le canton.</p> <p>Je suppose ensuite qu'un pareil cultivateur ne consommera dans son ménage que du fromage, pourra vendre quatre cent livres de beurre à dix sous la livre</p>	
	200.00
Item annuellement une vache	80.00
cinq veaux à six francs	30.00
un cochon gras à	72.00
huit cochons de lait à six francs	48.00
un cheval ou poulain annuellement à huit louis considérant que les chevaux dans ces environs ne sont pas d'une grande valeur	189.44
vingt poulettes à dix sols la pièce	10.00
vingt quarterons des oeufs	10.00
N.B. il a besoin du reste dans son ménage.	
	2919.44

Il résulteroit qu'un tel bien pourra donner un produit annuel à son maître de deux mille neuf cent dix neuf francs, quarante quatre centimes.

Décomptons maintenant les frais de l'agriculture et de l'entretien de sa famille et domestiques. Pour ensemer quatre hectares, quatre vingt huit ares, six cent quarante milliars ou six bonniers de froment, il doit avoir conforme à

l'article 8, trente mesures qui font selon	
l'article 10	105.00
Pour cinq en seigle vingt mesures	50.00
Je ne compte rien pour le semence des grains d'été à cause que j'ai supposé qu'un cultivateur ordinaire ne peut vendre des grains d'été et a besoin de tout sa récolte dans son ménage.	
Supposons maintenant qu'un tel propriétaire n'ait point d'enfants et qu'il ait par conséquent seulement huit personnes à nourrir journellement, savoir maître et maîtresse, quatre domestiques et deux servantes.	
Je compte pour la consommation en seigle et froment de ces huit personnes à douze mesures par personne, quatre vingt seize mesures de seigle, mais comme les bestiaux doivent également avoir quelque fois du pain, et que d'ailleurs le cultivateur doit avoir souvent des ouvriers journaliers à nourrir, etc.	
J'ajoute encore une quantité de quarante huit mesures, en tout cent et quarante quatre mesures, ce qui fait selon évaluation ci-dessus exprimé	
	360.00
Je compte ensuite quatre mesures de froment par tête fait	120.00
l'entretien de la maison et dépendances lui coûtera	150.00
il payera probablement annuellement	
au maréchal ferrant	80.00
au charpentier	80.00
au cordonnier	40.00
au tonnelier	20.00
Pour le renouvellement de ses voitures et autres instrumens arratoires	100.00
Pour la contribution foncière	192.00
Pour la contribution mobilière au moins	30.00
Portes et fenêtres	8.00
Pour gage et nourriture de ses domestiques outre le pain susmentionné à chacun seulement deux cent francs	1200.00
	<hr/> <hr/>

Produit d'un bien de dix neuf hectares, trente ares ou vingt un bonniers	2919.44
dépenses indispensables	2535.00
	<hr/>
Excédent	384.00

Ainsi il ne reste à un tel cultivateur propriétaire pour l'entretien de sa famille, s'il a des enfants, pour ses bâtimens, pour payemens des impositions indirectes, et pour les autres objets indispensables dans son ménage tels que café, thé, tabac, bière, ustensiles et autres objets indispensables, dont nous n'avons pas fait l'énumération ci-dessus, que la somme de trois cent quatre vingt quatre francs, quarante quatre centimes.

J'observe en outre qu'on a supposé que cet agriculteur, sa femme et sa famille ne soient pas atteints de maladies, et que nulle épidémie ou autres malheurs ne lui enlève ses bestiaux, que la récolte soit bonne et qui^{a)} ni la pluie, ni la grêle ni quelque'autre accident ne détruise ses espérances. Car pour vivre heureusement et à son aise un cultivateur devrait avoir annuellement un excédent pour faire face à des pertes imprévues.

Article 14

D'après le calcul – qui me paroît très juste – on pourroit déterminer à peu près le produit de tout le canton ainsi que l'excédent ou le déficit en grain.

Le canton d'Oirsbeek – comme j'ai dit dans l'article premier – n'a tout au plus que cinq mille six cent vingt hectares – sept mille bonniers en terres labourables dont on doit supposer deux mille et cent en froment, qui doivent rapporter communément deux cent quatre vingt quatorze mille quatre vingt quatre litres – ou cent vingt six mille mesures^{b)} –. De cette quantité doivent être déduites pour la semence dix mille cinq cent mesures et pour la consommation de onze mille âmes les uns parmi les autres à deux mesures ensemble, vingt deux mille mesures. Total trente deux mille cinq cent mesures.

Produit	126000 mesures
Semence et consommation	32500 mesures
	<hr/>
Excédent	93500 mesures

^{a)} Verschrijving voor que.

^{b)} Rekenfout: 12600 vaten tarwe ad 23,34 liter leveren 2.940.840 liter op.

Reste à vendre en total deux cent dix huit mille deux cent vingt quatre litres¹⁾, ou quatre vingt treize mille cinq cent mesures à trois francs cinquante, ce qui donne une somme de 327250 francs. Quatorze cent quatre hectares ou dix sept cent cinquante bonniers ensemencés avec de seigle doivent donner un produit de cent cinquante mille mesures ou deux cent quarante cinq mille soixante dix litres¹⁾ de cette quantité doivent être déduites pour la semence à quatre mesures par bonnier, sept mille mesures, et pour la consommation de onze mille âmes à raison de douze mesures par tête, cent trente deux mille; ensemble pour la semence et consommation cent trente neuf mille mesures.

Produit du canton en seigle	105000 mesures
Semence et consommation	139000 mesures

Déficit	34000 mesures
---------	---------------

Dans le déficit n'est point compris la quantité de seigle employé aux distillations, bestiaux, etc. Les habitans doivent supplier à ce déficit en partie en achetant le seigle dont ils ont besoin chez les meuniers au plus haut prix. Ces derniers se le procurent du département de la Roer – et en partie ils se servent des pommes de terre, fèves et sarrasin au lieu de seigle pour faire du pain. Le reste de toutes les terres arables est ensemencé avec les grains d'été et en partie laissé en jachère, et en grains d'été – comme il a été ci-dessus observé – il n'y a presque jamais outre rarement un excédent. Je veux néanmoins supposer que la généralité des habitans peut épargner autant que le propriétaire des vingt quatre bonniers, dont nous avons parlé dans l'article 13.

Ce qui feroit pour le canton deux mille six cent vingt cinq mesures	
des fèves à deux francs cinquante	6562.50
dix sept cent cinquante mesures d'avoine	2100.00
En sarrasin quinze cent vingt cinq	
en prenant également la même proportion.	1830.00
Je dois supposer que tous les habitans du canton pourroient vendre cent seize mille six cent soixante six livres de beure à dix sols	58333.00

On ne peut adopter la même proportion de l'article 13 pour les vaches en égard qu'environ la moitié des habitans du canton ne sont pas en état d'élever un

¹⁾ Ook hier werd met de factor 10 te laag berekend.

veau ni de vendre annuellement un vache. Il paroît par conséquent convenable de réduire la proportion établie dans l'article 13 relativement à l'excédent disponible en vaches à la moitié, ce qui feroit pour le canton un excédent en vaches de deux cent cinquante à quatre vingt francs	20000.00
Je compte également un excédent en génisses de deux cent cinquante à dix couronnes la pièce fait	14800.00
Un excédent de trois cents cochons gras à douze couronnes la pièce	21330.00
Un excédent de deux mille six cents cochons de lait à six francs	15600.00
Six mille poulettes à dix sols	3000.00
Six mille quarterons des oeufs	3000.00
Pour les chevaux je suppose qu'on ne peut prendre qu'un huitième de la pro- portion de l'article 13 à cause que plus que la moitié des habitans du canton n'ont pas des chevaux et font cultiver les terres par d'autres cultivateurs et qu'encore la moitié de ces derniers ne sont pas en état d'élever et de nourrir un poulain. Par conséquent pour tout le canton un excédent en chevaux annuellement de trente sept francs à dix louis ^{k)}	8769.00
Je suppose qu'ils vendront encore trente sept poulains à cinq Louis la pièce	4384.50
Reste un excédent pour le canton de	486952.00

Cet excédent est l'unique moyen qui reste aux habitans du canton par faire face en partie au déficit en seigle, pour payer les diverses contribu- tions et impositions, frais d'enregistrement, droits des successions, les domestiques, les frais d'agriculture, dépenses ordinaires et extraordi-

^{k)} 1 Louis d'or = 4 kronen = 23 fr. 70.

naires de ménage, et généralement à tous malheurs qui pourroient arriver soit à leurs personnes, familles ou bestiaux. Et vraiment quand on se donne la peine d'entrer dans tous ces détails, il est incompréhensible comment les petits cultivateurs, qui ne cultivent que deux à trois arpens de terre et ne font d'ailleurs aucune commerce et n'exercent aucun art ou métier, peuvent subsister. On sent aisément que leur nourriture doit pour la plus grande partie être des pommes de terre et leur boisson de l'eau.

Article 15

Le prix courant d'un hectare ou quatre cent quatre vingt onze petites verges de terre labourable ne peut être déterminé qu'en divisant les terres au moins en trois classes, dont la première classe peut être évaluée

à	1800.00
La deuxième à	1200.00
La troisième à	800.00

Il est vrai que dans quelques ventes le prix d'achat surpasse toute espérance. Cela dépend de la diversité, de la nature de ces terres qu'on ne peut exactement diviser en classes. Cela dépend aussi de l'état de culture où les terres se trouvent, des motifs particuliers qui engagent ou arrêtent l'acquéreur.

Enfin de la situation des terres et autres localités, par exemple une terre site entre les propriétés de riches voisins sera vendue à un prix, qui surpasse la valeur, tandis qu'une autre terre site et joignante à des cultivateurs d'une fortune médiocre ne sera presque pas à vendre.

Il est en général à observer que les prix des terres sont beaucoup diminués dont il semble aisé de diviner la cause. Et en effet avant douze à quinze ans on pouvoit avoir autant d'argent qu'on demandoit à deux ou trois pour cent, ce qui faisoit que plusieurs cultivateurs négocioèrent moyennant une constitution de rente de l'argent pour acheter des terres dont la culture outre les susdits pour cents leur donnoit annuellement quelques excédents desquels ils espéroient de pouvoir peu à peu racheter le capital. Mais comme à présent les intérêts montent à un taux énorme, il est impossible à l'agriculteur qui n'a pas d'argent en caisse de faire la moindre acquisition. Supposons que les intérêts fussent encore à cinq pour cent, le produit des terres ne suffiroit pas à les payer, parce que les prix de toutes les marchandises, dont le cultivateur ne peut se dispenser, sont augmentés de la moitié ainsi que les gages des domestiques. En un mot une infinité des circonstances concourent à diminuer le prix des

terres, circonstances qui concourent également à augmenter les besoins et la misère du pauvre cultivateur.

Article 16

Les Baux se font à différentes conditions. Il y a des fermiers qui récoltent pour la moitié des grains et ceux-ci ont ordinairement à leur charge d'ensemencer les terres affermées de leurs propres grains et les propriétaires payent les contributions. Les fermiers payent encore une somme pour la jouissance des prés et prairies.

Les Baux les plus communs sont ceux qui se donnent en argent ou en grains pour le terme de six à douze ans. Le prix avant la guerre étoit presque généralement fixé à six couronnes pour quatre vingt un ares, quarante quatre milliares – un bonnier – terre labourable et prairie de la première classe à condition que le propriétaire paye la contribution foncière.

Il est vrai que depuis dix ans les baux sont considérablement augmentés mais il est aussi vrai que la plus part des fermiers qui ont loués à des conditions plus onéreuses que celles ci-dessus sont presque ruinés ou sur le point de l'être. Je parle des fermiers qui demeurent dans le canton à cause qu'ils sont éloignés de quatre, cinq à six lieues des villes et par conséquent ne peuvent faire aucun profit du produit de la terre autre que de leur froment. Les fruits, pommes de terre, légumes ne se vendent pas dans les environs à cause de l'éloignement des villes et à cause des chemins, impraticables pendant l'automne et l'hiver. Le transport à dos d'hommes et trop difficile et coûteux.

Article 17

Quant aux animaux, il n'y en a dans le canton qui nuisent aux grains, que les taupes, corbeaux et moineaux. Leur nombre principalement des derniers est tellement augmenté que la perte qu'ils causent est énorme pour remédier à ces maux. Il seroit à désirer que le gouvernement voudroit prendre des mesures efficaces pour les détruire. Il est vrai que quelques uns veulent soutenir que les moineaux mangent des chenilles et par conséquent sont à certain égard utiles, mais l'expérience reprouve de telles chimères.

Le défunt des réglemens de police au sujet des domestiques laboureurs est également très nuisible aux cultivateurs. L'ancien usage du pays étoit que les domestiques laboureurs entrassent en service le premier octobre de chaque année, et les engagements entre eux et les maîtres se faisoient six semaines auparavant. A présent aucun terme n'est plus observé. Les

domestiques s'engagent à des nouveaux maîtres quatre, cinq, à six mois avant la fin de l'année de leurs services. Ce qui fait que les maîtres, qui veulent se conformer à l'ancien usage du pays, trouvent les domestiques engagés avant l'époque où les nouveaux engagements se devoient faire. Ainsi ils sont sans domestiques ou ils doivent doubler le prix de l'engagement pour les avoir. Le tems du premier octobre est également mal choisi pour les engagements des domestiques ouvriers. On les doit engager de nouveau – comme il est dit ci-dessus – au moins quatre mois avant le premier octobre. Les travaux les plus essentiels commencent à l'époque de la récolte. Ainsi le maître doit de nouveau engager son domestique avant qu'il connoisse, s'il peut faucher, semer, etc.

D'où il arrive souvent que les maîtres donnent des forts engagements et nourrissent les domestiques sans qu'ils sont capables de faire les travaux. En outre, quoique les nouveaux engagements dussent commencer le premier octobre, il s'écoule ordinairement cinq et jusqu'à sept à huit jours avant que les domestiques entrassent en service. Ce qui fait le plus grand tort pour le maître, parce que les grains d'hiver doivent être semés aux derniers jours de septembre et premiers jours d'octobre, par conséquent un retard préjudiciable d'attendre dans ce tems après ses domestiques. Le plus grand mal consiste en ce que les domestiques sortant du service, sont ordinairement peu intéressés pour leur maître, et qu'alors ils négligent au moment le plus précieux – du tems de la récolte – l'ouvrage de leurs maîtres. Pour prévenir ce mal, il seroit très avantageux de fixer le tems du louage des domestiques depuis le quinze février jusqu'au premier avril – époque de l'entrée en service – et d'ordonner que les engagements fait antérieurement soient de nulle valeur. Plusieurs domestiques quittent à présent leur service avant l'expiration de l'année même quand bon leur semble sur plusieurs prétextes inventés par eux. Une loi de police sur cette matière mettroit fin à tous ces désordres. Un domestique abandonnant son service sans cause légitime avant la fin de l'année devoit perdre non seulement ses gages, être responsable vers son maître pour tout dommage, mais encore ne pouvoir entrer dans un autre service sans témoignage de son ancien maître constatant qu'il est satisfait. En outre une perte très considérable pour la culture et^{d)} la désertion des conscrits et leurs remplacements. Le canton d'Oirsbeek en fournit un triste exemple. Le gouvernement avoit demandé dix huit conscrits pour le service actif dans l'an treize. La désertion d'une partie de ces dix huit individus a finalement privée le canton de cent et cinq jeunes gens, par

^{d)} Verschrijving voor est.

conséquent une perte pour l'agriculture de quatre vingt sept hommes pour une seule année. Nous avons souffert également des pareilles pertes dans les années antérieures, ce qui devient sensiblement nuisible, que les ouvriers deviennent rares et que presque l'unique moyen de se le procurer est le doublement des gages. Il seroit donc à désirer que les lois relatives aux conscrits réfractaires fussent promptement exécutées. Je pense que quelques exemples peuvent faire un changement très avantageux pour la culture.

Une perte considérable pour l'agriculture est encore la cessation presque générale des petites distileries d'eau de vie. Il y avoit autrefois dans chaque commune deux ou trois de ces petites distileries dont le résidu servoit à nourrir les bestiaux non seulement du distilateur lui même mais de ses voisins non distilateurs à qui il vendoit le résidu. De là une augmentation de la quantité d'engrais, amélioration de la culture, augmentation de produit, prospérité de l'agriculture et des agriculteurs. La cessation de ce principe de bien-être pour le plat pays est généralement sensible.

Article 18

La police du cours d'eau n'est pas observée depuis plusieurs années. Les moulins d'eaux causent des inondations; plusieurs d'eux excèdent leur juste niveau. Les lits des ruisseaux se sont également rehaussés ce qui fait qu'en hiver la glace descend jusqu'au fond de la rivière et fait déborder les eaux et cause des grandes et longues inondations. Il seroit nécessaire de faire examiner les diversaires des moulins et les faire mettre à leur juste hauteur de faire nettoyer les rivières, statuer la largeur et profondeur d'y ceux et d'ordonner finalement que les propriétaires riverains n'éprouvent point d'obstacles à l'arrosement de leurs propriétés. Enfin il seroit aussi convenable de défendre aux propriétaires ou locataires des moulins de prendre au passage – par moyen d'un vivier attaché au mouillage – tous les poissons, abus qui sert à dépeupler entièrement les ruisseaux et priver les autres propriétaires riverains de la jouissance de la pêche.